

ДИСКУСИЈА

Академик Васа ЧУБРИЛОВИЋ

Другови и другарице,

Унапред вам кажем да сам задовољан овим научним саветовањем. Допада ми се једна ствар: унапред смо поставили науку и њене методе као средство проучавања историје Црне Горе. Наука у XX веку постаје поступно општеводећа снага савременог човечанства и његове цивилизације. Примена њених метода води даљем прогресу, новим друштвима, новим цивилизацијама и то у облицима о којима немамо ни представе како ће овај свет изгледати кроз неколико векова.

Код већине референата опазио сам тежњу да у својим излагањима што више примене методе историјског истраживања које прописује савремена историјска наука. Има различитих мишљења и разумљиво је да је тако.

На овом саветовању говорено је о више различитих проблема из историје Црне Горе, али ја ћу се ограничити на два, три кључна питања за која мислим да су занимљива.

Желим одати признање другу Миловићу на његовом реферату о чувању извора за историју Црне Горе. Без добре историјске грађе нема ни добре историје. Међутим, ми често не водимо бригу о ономе што је било пре пар стотина година, још горе, не чувамо податке о збивањима која су се јуче догодила. Најбољи доказ за то је кад смо година 1948/49. уништили огромну историјску грађу из савремене историје шаљући је у фабрике папира да бисмо добили нове папире.

Дужност је историчара да воде о томе бригу како би се грађа за историју наших народа и њихових земаља што боље заштитила и сачувала.

Из основних проблема историје Црне Горе у новом веку сматрам врло важно проучавање обичајног права у њеном племенском друштву. Мислим да се на том питању није довољно радило код

нас. Врло мало имамо стручњака, историчара права, за проучавање његовог развоја. Универзитет у Титограду и Црногорска академија наука и умјетности морали би се потрудили да се у већем броју створе и да им се омогући рад.

Некада се и код нас свестраније проучавао однос патријархалних друштава Црне Горе и Албаније. И ја сам нешто о томе писао. Она у прошлости имају много сличности, али и разлика. Постоје међусобни утицаји који још нису довољно проучени. Нигде се не сукобљавају, али се зато усклађују. Погледајте ваше племе Кучи. Од конца XV века у томе племену живе српска и албанска братства сложна у одбрани заједничких племенских интереса, а трпељива према другом језику, вери и обичајима. Зар овај пример међусобног разумевања и сарадње патријархалног српског и албанског човека у прошлости не би могао да послужи и савременом албанском и српском човеку кад проживљавају, и један и други, социјалистичке револуције?

За те врсте веза ви из Црне Горе можете најбоље да послужите. Имате сличан развој у прошлости старих патријархалних друштава. Ваши људи су били година 1941—1945. веза између наше и албанске социјалистичке револуције радећи на том послу и у самој Албанији. Ви најбоље осећати девијације које су у тој земљи настале уским гледањем на проблеме и своје и својих суседа израженим у идеологији ту скоро преминулог Енвера Хоџе. Ви највише можете допринети да се ускладе наши односи са тим народом. То је баш балкански народ, културно нама близак, патријархалан као и ми, па немамо разлога са њим да се оукобљавамо, ако он поштује наша права, као што ћемо се ми трудити да поштујемо његова. Ако он то неће и жели мењање граница, хвала богу, ниједно село без крви нисмо добили, нико нам ниједно неће узети без крви, па ни они. Само, ми желимо да се такви сукоби избегну, јер хоћемо сарадњу са њима.

Таква сарадња могућа је ако се односи између нас и тога народа посматрају са једног ширег научног становишта. Без сумње је тачно и научно утврђено да су прекинути процеси изграђивања држава, па и нација, на Балканском полуострву концем средњег и почетком новог века продором турске власти преко Босфора и Дарданела. Кроз цео нови век та власт је омогућавала етничка мешања настала из разних узрока на овом Полуострву. Тако је почетак повлачења Турака са Балкана и организовање националних држава затекло такву етничку помешаност међу балканским народима да је било врло тешко повлачити границе на основу етничких права појединих народа. Тако је било све до 1912. године кад се Турско царство, у првом балканском рату, сломило и победничке балканске државе међу собом поделиле земље које је држало.

Од свих балканских народа етнички су се највише измешали са другим народима, у турско доба, управо Срби и Албанци. Културно и политичко вођство српског народа тога је постало свесно

још средином XIX века. Он је у то доба већ имао две државе: Србију и Црну Гору. Кад су се почели изграђивати планови за уједињење српског народа дошло се до закључка да се то може остварити у једној држави само стварањем ширих политичких заједница јужнословенских и балканских народа. Тако се у првом светском рату, 1914—1918, дошло до стварања Југославије. Она је кроз народноослободилачки рат и социјалистичку револуцију, 1941—1945, сломом грађанске државе и друштва и централизма у њој, израсла у Социјалистичку Федеративну Републику Југославију својих народа. Негде у XXI веку може се очекивати и стварање ширих државних заједница на Балканском полуострву и у југоисточној Европи.

То су идеали свих напредних људи и покрета, пре свега социјалистичких, у овом простору. Мислим да је само сукоб великих сила при концу другог светског рата омео остваривање такве заједнице. Цео развој савременог света, пре свега у Европи, од рата на овамо, упућује на то да ће се у правцу дуже сарадње развијати односи међу балканским народима и државама.

Албански народ, као и српски, мали, измешан са другим народима на Балканском полуострву, мора и мораће тражити јемство за свој развој и будућност у сарадњи са другим балканским народима, а пре свега Јужним Словенима.

Што се нас тиче, ми се трудимо да створимо здраву основу између нас и албанског народа дајући његовом делу, који живи у оквиру југословенске државе, пуну равноправност и могућност развоја његове материјалне и духовне културе, без чега нема нације у савременом свету. Кад једном дође до стварања ширих балканских заједница, у оквиру тих заједница доћи ће и до уједињења албанског народа, као што је и у оквиру југословенске заједнице дошло до уједињења Срба и Хрвата у Југославију.

Што се тиче народне епике, мислим да је друг Килибарда добро покренуо питање историјске основе постанка народне песме у Црној Гори. Сва новија истраживања показују да је народна песма код нас била, у ствари, хроника у стиху. У њој је наш патријархални човек опевао стварна збивања, тим више чим су историјски била значјанија. И сâм сам о тим стварима нешто писао. У новије доба желимо да проучимо Старину Нозака, толико опеваног хајдучког харамбашу са Романије планине. У ствари он је био један од истакнутих вођа српских одреда у војсци Михаила Витеза, влашког војводе.

Мислим да би ви овде могли много учинити за боље разумевање народне епике ако истражујете њену историјску основу.

Код вас се навелико проучава историја ваших градова, било оних у Приморју некад под млетачком и аустријском влашћу, или оних у унутрашњости, некад под турском влашћу. Мада нису давали главне правце развоја народа у Црној Гори, ипак су врло значајни. Зато их треба проучавати. То поготово сада када су

постали део ваше заједнице и средиште вашег привредног, културног и политичког живота.

Међуакадемијски одбор за проучавање војних крајина у југословенским земљама новог века проучава и историју градова на војним крајинама у нашим земљама. Градови у Црној Гори, било из Приморја или из унутрашњости, били су претежним делом утврђења за напад и одбрану. Тако Улцињ, Бар, Будва, Котор, Херцег-Нови у Приморју, Никшић, Спуж, Жабљак, Подгорица и други турски градови имали су изразито војно-одбрамбени значај. Као такве их и треба проучавати. Поред тога, треба имати у виду ове градове као управне и привредне центре, нарочито трговинске.

Долазим до последњег питања о коме је данас говорено: Дали су историјским наслеђем створени услови у новом веку за стварање црногорске нације?

Право да вам кажем, као научник-историчар, никад то нисам могао да примим. Не постоје историјски извори код нас, било домаћи или страни, који говоре о Црној Гори и њеном народу друкчије него као делу једне јужнословенске, српске заједнице, делу српског народа. Није то била појава буржоаског национализма код Срба у XIX и XX веку. Насупрот, сва историјска истраживања говоре да се српски народ, онакав какав се јавља у XIX веку са елементима националне свести, међусобне повезаности и тежње за заједничком државом, већ изградио пре но што су почеле да се стварају државе у Црној Гори и Србији. У мојој младости сам то могао запазити код простих неписмених сељака у Босанској крајини. Тако је било у свим земљама где Срби живе, па и у Црној Гори.

Први пут сам чуо 1936. године, кад сам био на летовању на Дурмитору, да студенти покрећу питање Црногораца као посебне нације. Ја се и данас сећам да је то била сензација на планини и вођене су жестоке дискусије са студентима који су заступали такво мишљење.

Слом старе југословенске државе у априлу 1941. дочекао сам у Рисну, где сам се повукао као члан Института земаљске одбране. Пратио сам, до конца јуна те године, расположење народа у Црној Гори. Концем тога месеца прошао сам, аутом са др Ником Миљанићем, од Рисна, преко Грахова, Никшића, Даниловграда, Подгорице, Цетиња, Котора и натраг у Рисан. Пратио сам расположење народа у земљи све до последњих дана јуна кад су ме Немци ухапсили и одвели у Београд. Разговарао сам са људима било сељацима и радницима или интелектуалцима. Код свих се осећало огорчење због брзог слома југословенског отпора Немцима и Италијанима и чврста воља да се борба настави. Огроман утицај на расположење народа у Црној Гори били су усташки покољи над Србима у Херцеговини. И кад би тражио емотивну позадину устанку у њој 13. јула 1941. ја бих је нашао управо

у осећању узајамности са српским народом у Херцеговини и Независној Држави Хрватској уопште, подстакнутом ужасним злочинима над тим народом.

Како је било моћно осећање заједнице види се из чињенице да је 13. јула почео устанак, на дан када су црногорски квислинзи проглашавали Црну Гору као државу, одвојену од Југославије, вазалну Краљевини Италији.

Већ сам у свом реферату образложио зашто ми Срби од средине XIX века поступно напуштамо ускосрпску националну и државну мисао. Урадили смо то, пошто смо оценили да не можемо да извршимо уједињење српског народа у једној независној држави без шире југословенске заједнице. Зато смо се трудили у ратовима 1912—1918. да остваримо јединство српског народа у оквиру југословенске заједнице народа. И данас нико од нас не тражи да се у оквиру Југославије створи српска држава. Једноставно, то је немогуће због његове измешаности са другим југословенским народима, а пре свега са Хрватима. Суштински посматрано, нема велике Србије и свесрпског уједињења без Југославије. Нема ни велике Хрватске, ни свехрватског уједињења без Југославије.

На бази ових основних схватања у току народноослободилачког рата и социјалистичке револуције преуредили смо нашу државу на федеративној основи, где је своје место нашла и Црна Гора. Као основ за федерацију узета је историјска подела југословенских земаља онако, како се јављају приликом организовања државе 1918.

Чини ми се да ми често мешамо термине „нација“, „народ“, „држава“, „земља“, „покрајина“. Из тога проистичу врло озбиљни неспоразуми и политичке последице. На Балканском полуострву вековним искуствима је утврђено шта је држава. Код нас то је или потпуно независна, или, у најмању руку, вазална држава. Ми смо прогласили право појединих наших народа на самоопредељење до права на отцепљење. Међутим, на који начин то извести да се не повреде права и интереси других народа? Не може се створити српска држава као посебна федеративна јединица Југославије. Јер како год би је уредили, она би била опет етнички мешана. Не може се створити чисто хрватска држава, у оквиру Југославије, јер како би је направили она би била етнички мешана држава. А проглашавати у таквим федеративним јединицама-државама друге народе националним мањинама, као што је урадио један политички руководилац, кад је говорио о Србима у Хрватској, то је идиотизам.

Према томе, ни у Црној Гори није питање нације као основе да буде федеративна јединица, република, у оквиру југословенске федерације. Она се је као посебна историјска покрајина развијала било као независна држава или као посебна управна јединица у оквиру већих државних заједница почев од Римског царства,

преко средњовековне Дукље и Зете до нововековне Црне Горе. Зато она има све услове да буде федеративна јединица, република, у оквиру југословенске федеративне заједнице.

Индустријске цивилизације XX века обухватиле су целу Земаљску куглу, повезују континенте, расе и цивилизације бришући потпуно разлике и тежећи стварању све ширих заједница међу народима и државама. Ми се трудимо да се укључимо у савремени прогрес који неминовно води до сада невиђеним развојима материјалне културе савременог човечанства. При том имамо стално у виду у том развоју, како код нас у Југославији тако и на ужим и ширим просторима савремене Европе, опште са посебним. Мора се имати у виду посебност историјског развоја не само народа него и историјских земаља Југославије кад се утврђују ти односи. Али не сме се испуштати из вида значај заједнице, целине. Испитивање условности њихових односа за напредак делова и целине, кад се тиче југословенске заједнице и њених земаља, па и Црне Горе, један је од првих задатака историјске науке.

То је био главни задатак и овог научног скупа.

Слажем се са гледиштем оних другова који сматрају да не постоје историјски докази о постојању црногорске нације пре другог светског рата. Појаве у томе смислу у оквиру народа у Црној Гори требало би да проучавају социолози, политиколози и политичари, а не историчари. Без сумње је да ће своју реч имати да каже и сам народ у Црној Гори.

Оливера ВЕЛИМИРОВИЋ—ЖИЖИЋ

О ТЈЕШЊОЈ САРАДЊИ АРХЕОЛОГИЈЕ И ИСТОРИЈЕ — С АСПЕКТА АРХЕОЛОШКЕ НАУКЕ

У оквиру општег изучавања прошлости Црне Горе, овом научно скупу недостаје и један цјеловитији преглед археолошких резултата и уопште могућности археологије, као јединствене научне области, да историјској науци пружи и практично да једини одговор на многа питања из даље и ближе културно-историјске прошлости.

Наиме, свако раздобље којим се бави археологија носи са собом посебне и специфичне историјске процесе и културна кретања. Овом приликом немам намјеру да о тим карактеристикама посебно говорим. Желим само да скренем пажњу на питања наше словенске археологије, односно на вријеме од VI до краја XII вијека. Историјска подлога и касније прошлости Црне Горе не представљају још увијек цјеловиту историјску грађу, због чега је археолошки приступ неопходан и неминован, све до времена Његоша. То су и разлози да археолошки резултати за многа историјска питања представљају и основну срж.

Научна истраживања нашег раног и високог средњег вијека заостају за истраживањима истог периода у другим словенским земљама, па и однос на праисторију и антику код нас. Добро познавање ове историјске етапе утицало би на боље разумијевање и претходног супстрата који са културом Словена представља темељни слој нашој каснијој националној историји.

На територији Црне Горе, тамо гдје су извршена систематска археолошка рекогносцирања, издвојен је већи број налазишта која археолози нијесу могли прецизније одредити у погледу времена, стила и културе. Веома је вјероватно да се ради о словенским остацима (насеља, некрополе, градови и сл.), што говори о сигурном и густом словенском насељавању ове јужнословенске регије. Међутим, праве одреднице могу да услиједе тек након систематског археолошког истраживања.

Посљедице неистражености овог значајног периода наше историјске прошлости велике су, како за историју и археологију тако и за друге сродне науке. Тако ми још немамо ваљаних одговора на велики број питања од доласка Словена до краја XII в. Подсећам само на неке од кључних проблема: немамо класификацију споменика из назначеног периода, не познајемо ни једно ранословенско насеље (изглед, обим, градитељске особине и др.); немамо истражену ни једну средњовјековну некрополу, ако ништа друго а оно због антрополошких и социолошких разматрања и студија; немамо истражен ни један средњовјековни град, утврђење или престоно мјесто које историјски извори биљеже; нијесмо још убицирали велика насеља, односно градове по изворима Константина Порфирогенита, мада је археолошка наука на путу да то ускоро ријеша (Мартинића градина и градина у Диношима); није истражено ни једно жупно сједиште; мало знамо о таласима словенске миграције, као и о њиховим односима са затеченим становништвом; не знамо ништа о општој материјалној култури словенске придошлице на овом тлу, посебно грнчарији као сигурној етничкој одредници; о привреди; о утицајним сферама истока и запада и других народа; нијесу нам боља ни знања о црквеној организацији; о стваралаштву и опусу духовне културе, као и великом броју других разних аспеката које рјешавају друге научне области: лингвистика, демографија, антропологија, етнологија, правне и економске науке, социологија и сл. Непознавање наше даље прошлости у овој мјери уноси заблуде и рађа комплексе ниже вриједности који погодују различитим интересима, што се одражава у разне правце: од научних размирица до националних мржњи и сл.

Објављена грађа као продукција научноистраживачког рада за овај период сведена је на крајњи минимум. На прстима се могу пребројати стручњаци које интересује овај дио прошлости Црне Горе и који раде на рјешавању тих проблема. То је узрок непостојању археолошке и историјске литературе у облику научних радова, чланак, расправа, студија синтетски обрађених тема, моно-

графија и сл., на чему би се заснивао комплекснији преглед писања историјске прошлости појединих периода из црногорске историје.

Све представе о материјалним остацима овог историјског периода у историјском прегледу најновије историје (Том I) базирају се на неколико половишно истражених сакралних објеката, на пар епиграфских споменика, на незнатном броју декоративне пластике, служећи се при томе богатом топономастиком без икаквог провјеравања на терену. И управо се због помањкања археолошких извора теоретски дио своди на уопштавање и тражење аналогија и паралелизама преко разних нагађања, при чему највећи број питања ипак остаје отворен.

Све ово упозорава да се многим питањима, како историјским тако и археолошким, морамо бавити темељитије како бисмо нашу историјску прошлост заштитили од ненаучних, лаичких, полемичких, политичких, националних, локалних и других страсти.

Код нас у Црној Гори није финансиран ни један пројекат или тема из словенске археологије, мада је Одбор за археологију иницирао један пројекат Академији: Изучавање материјалних остатака периода дукљанско-зетске државе. Ово би требало да буде повод историчарима да размишљају о сличној теми у оквиру које би дошло до тијесне сарадње археолошке и историјске науке. Ову заједничку сарадњу добро би било оријентисати на комплексно истраживање појединих микрорегија, како би се боље уочиле локалне карактеристике појединих етничких група. Такве микрокомплексе требало би одабирати у руралним просторима због каснијих оштећења и обнављања појединих објеката, независно од тога о каквим се остацима ради. На подручју Црне Горе посебно је уочљива област Скадарског језера.

Методолошки приступ свим истакнутим питањима, са позиција науке, захтијева тражење оних компоненти које су биле доминантне за израз самосталног и оригиналног, у овом случају за словенску културу на нашем тлу, што се одражава и на нашу каснију историју.

Непотребно је указивати на значај историјске грађе овог периода, која захтијева већу повезаност и других специфичних историографских наука. Само удруженим залагањем свих области које гравитирају историјској науци могуће је доћи до потпуније слике о прошлости Црне Горе, укључујући у те представе шире друштвене слојеве, народ у цјелини појединих периода, у оквиру класних друштава, а не само по уобичајеној статичној шеми историјске науке о издвојеном владајућем слоју.

И, на крају, више узгред него што бих хтјела тренутно детаљније да говорим о појединим проблемима, још ово:

На данашњој територији Црне Горе никада није живио компактан народ. О томе најбоље говоре елементи духовне културе и уопште културне баштине. У наша културна добра уткани су

коријени са разних страна, што ће рећи да су различитог поријекла. Издвајање чистих и једносмјерних компоненти у сфери духовног стваралаштва појединог народа представља најкомпликованији научни проблем, а у свакодневици се тим проблемом одвише једноставно манипулише. Из тих разлога научну мисао треба уздићи до свијести о недиоби културних добара, посебно у оквиру судбине истих народа, у овом случају словенских, јер културна добра одувјек представљају најмасовнију људску комуникацију из које произлази богатство живљења и уопште постојања.

Умјесто закључка, споменула бих једну крилатицу која гласи: како је организована омладина, тако је и држава. У овом нашем смислу она гласи: како су нам организовани наука и кадрови, такви су и резултати.

Јован ПАВИЋЕВИЋ

Пред овим еминентним окупом поставио бих неколико питања, која би допринјела бољем разумијевању мога излагања, с обзиром на ограничено вријеме за дискусију.

Вјерујем да ће овај скуп бити више запажен по неким екстремним иступањима и неслагањима, него по темељнијим разјашњењима црногорске прошлости. Да би полемика имала своју сврху, сматрам да је неопходно установити у којима се питањима наше прошлости слажемо, да се не бисмо понављали у дискусији, тј. да не би и о тим питањима било реплика у овако ограниченом времену.

Прије свега, сматрам да се сви слажемо у томе да црногорска нација данас постоји као историјска категорија, те не видим разлога да појединци већ дуже времена устају у њену одбрану и настоје доказати њену утемељеност кад њено негирање у нашој историографији није присутно.

Ако црногорска нација постоји као историјска стварност, беспредметна је њена негација као и њена одбрана. Изгледа да њу данас бране они који не вјерују у њено постојање, па дижу глас да би одагнали личне сумње и невјерице. Стално потенцирање да црногорска нација постоји, те да је њено постојање као такво угрожено, више је у домену дневне политике него историјске науке, па су за мене такве полемике беспредметне, јер историјска стварност је индиферентна на сваки вербализам и субјективна виђења историјске прошлости.

Интересантно је да тзв. бранитељи црногорске нације тврде да су Црногорци све до сада били у заблуди о својој прошлости, и да се тек сада „открива“ да су Црногорци нација још из XII вијека, мада је познато да су нације настале много касније, а неке су и данас у формирању, што не значи да оне тиме постају инфериорне према раније насталим нацијама. Црногорци добро знају своју прошлост и своју народност, те нема потребе објаш-

њавати им ту прошлост, као да су сада дошли из афричке дунгле или пали са неке планете.

Историјској науци је задатак да верификује црногорску прошлост и разјасни услове у којима је створена црногорска нација, а не да се Црногорцима доказује да су до сада били у заблуди о својој прошлости. Црногорска нација произлази и темељи се на самосталној егзистенцији више вјекова од осталог српског народа, као и утемељавању њене државности, а не у њеним генетичким одликама и посебним расним квалитетима.

Да ли су Црногорци поријеклом Срби или не, о томе говоре многобројни историјски извори и за историчаре ту нема спора, уколико се поштују историјски принципи и уколико нијесу под утицајем дневних политичких манипулација.

Чули смо овдје данас неке категоријалне подјеле у погледу третирања црногорске прошлости, па заговорници аутохтоности Црногораца од најранијег периода, још од досељавања Словена на Балкан, сматрају себе новом критичком „марксистичком“ школом, а своје опоненте за грађанску самобитност. Сматрам да то није никаква нова критичка марксистичка школа у нашој историографији, већ да је то једно реакционарно и контрареволуционарно гледиште пролазног карактера, које се врло негативно одражава на историјску свијест црногорског народа, још горе што је то и дио политичке свијести, о чему би требало повести посебно рачуна, и то не само ради историјске науке већ и ради црногорског народа.

Не би се могло мериторно говорити о прошлости Црне Горе а да се не познаје историја њених сусједа: Босне, Србије, Венеције, Рима и других народа и њихове прошлости. Заговорници аутохтоности Црногораца од најранијих времена, који себе називају марксистичком школом, до сада нијесу дали ни један нови податак који би ваљано поткријепио њихова „нова“ „открића“ црногорске прошлости. Они се, углавном, користе већ раније објављеним радовима разних аутора и њиховим научним истраживањима, с тим што, наводно, те радове валоризују и другачије освјетљавају поједине историјске догађаје, што у историјској науци није не само пожељно него ни дозвољено. Историјски посленици су у обавези да дају, поред коришћења туђих радова, и неке нове историјске изворе и да — уколико са ранијим радовима ступају у научни дијалог — да настоје да научно оспоре њихове вредносне закључке.

То није запажено у најновијим историографским радовима у Црној Гори, па је свака полемика са таквим радовима беспредметна са историјског гледишта. У црногорској историографији једна појава мора да забрине историчаре, а то је неразвијена научна критика и дијалог поткријепљен ваљаним историјским изворима. Нема научне толеранције, већ се све преноси на терен личности, па се то негативно одражава и на друштвени статус појединца и на њихову личну егзистенцију. Историјска наука у

Црној Гори је под утицајем политичких структура и идеолошких струјања, и уколико се оваква ситуација што прије не измијени — присуство контраверзи биће још дуго присутно, а криза историографије непролазна, те ће на њу вршити велики утицај страна историографија, жељели ми то или не.

У црногорској историографији потенцирају се нека питања и догађаји који немају основа у историјским изворима, па је сагласност о њима немогућа. Навешћу примјер: један од еминентних црногорских посленика науке и културе тврди да је Црногорцима између два рата било горе и теже него за вријеме Мусолинијеве фашистичке окупације 1941/43. године. Тврдња да је Црна Гора у међуратном периоду била окупирана од стране Срба није само национализам, већ најцрњи шовинизам, и то у социјалистичкој Југославији јавно присутан. Над њим се треба дубоко забринути, пошто то спада у домен политичког а не историјског одређења, са чиме наша историографија не може имати ништа заједничко. Ту се мора првенствено разграничити на идејном плану, да бисмо могли говорити о историјској прошлости, на основу историјских података и њихове научне обраде.

За овај скуп био сам припремио нека друга питања из наше најновије прошлости, о којима наша историографија још није дала свој коначан суд и о којима постоје различита гледишта, мада не дијаметрално супротна, али битна за смјерове даљих истраживања. Посебно је ријеч о догађајима из посљедњег рата и револуције, како на територији Црне Горе тако и Југославије. Изнијетим саопштењима не само да сам незадовољан већ сам и изненађен, посебно неисторијским тезама и субјективним приступом у појединима, који не би смјели да нађу мјеста на овако еминентним скуповима, без обзира на то ко су њихови аутори. Такве тезе, тј. оне које одступају од наведене теме скупа, онемогућавају сваки дијалог који би водио ка уједначавању гледишта, на основу вриједних и заснованих доказа.

Пошто сматрам да су овакви скупови чисти промашај, ријешо сам да вам саопштим неке моје мисли, без припреме и систематизације мишљења, у духу задате теме на овом скупу. Надам се да ће будући скупови бити бољи и са више научних резултата, а мање политичких ставова и излагача.

Такође се надам да ће и друштвени фактори посветити више пажње оваквим скуповима и помоћи њиховом раду својим присуством бар да чују глас науке, јер ће и онаква на каквом је нивоу данас бити корисна или индикативна.

Др Војислав П. НИКЧЕВИЋ

Пажљиво сам слушао све реферате и референте и од свих њих моју пажњу је понајвише привукао реферат друга Милије Станишића. Истина, има и код других референата подоста са чим

се не слажем, а ето с понечим се и слажем, али код друга Станишића то нарочито долази до изражаја јер (морам одмах да нагласим) он је заиста уложио одређени напор да класификује приступе црногорскоме националном питању, по његовоме мишљењу, на ваљан начин, и то се мора поздравити као једно од изразитијих настојања које на овоме скупу заслужује да му се поклоним пажња. У вези с његовом систематизацијом и класификацијом тих приступа, увјерен сам да је ипак направљена одређена грешка, односно превид у случају довођења Сава Брковића у везу с погледима на црногорско национално питање Савића Марковића Штедимлије. То доживљавам и ја као неправду јер припадам истој научној оријентацији којој и друг Саво Брковић и због тога сам и сам мотивисан да покушам направити одређену корекцију друга Станишића.

Колико сам запамтио, она оријентација коју Станишић узима као прву гласи: „Црногорска нација постоји из етноса који датира још из раног средњег вијека“. И друг Станишић је рекао да је зачетник те оријентације С. М. Штедимлија, а настављач Саво Брковић. Међутим, она се зацијело појавила 1968. године на научноме скупу о црногорској култури и путевима њезинога даљег развоја. Њу је још тада саопштио и јавно бранио Радоје Радојевић. А Штедимлија је заступао становиште да Црногорци постоје као засебна нација, али је њихово поријекло изводио од „Црвених Хрвата“. Та гледишта је заступао између два свјетска рата и послије ослобођења, тј. након што је изашао из затвора. Ја сам у једном његовом раду, који је објавио у *Glasi Concila* тамо негдје крајем шездесетих година а односи се на *Краљевство Словена (Љетопис)* Попа Дукљанина, нашао исте ставове. А доста радова има из међуратнога времена у којима је Штедимлија заступао споменуто гледиште и заједно са Секулом Дрљевићем били су главни представници у Црној Гори што су поријекло Црногораца изводили из појма и термина *Croatia Rubea* (Црвена Хрватска), који се у Краљевству Словена Попа Дукљанина јавља два пута, али га нема у његовој редакцији познатој под именом *Hrvatska kronika* (хроника). А било би природно да га у њој прије има него у претходномес пису ако је постојао у стварности.

Ја данас не знам ниједнога живог Црногорца који изводи поријекло црногорског народа из појма *Црвени Хрвати* па, према томе, Саво Брковић нема никакве везе са тим. Изјављујем овдје (пшто ми је познато из личних контаката са њим) да у припремљеном рукопису за друго издање његове књиге о црногорскоме националном питању он одлучно и аргументовано побија то, у основи великохрватско гледиште, исто онако као што је успјешно оповргао и оно друго, великосрпско, које је по мени пандан првome.

Циљ ми је био да кажем како се уопште не слажем са Станишићем о томе да су Црногорци били Срби у периоду од IX

до XV вијека. А за њихову етногенезу од XV стољећа до нашега доба има његових ставова с којима се слажем, али и важних питања у којима се разилазимо. Ја не могу да схватим како се Црногорци могу сматрати Србима, рецимо, до краја XII вијека, кад ни сами Срби нијесу били етнос под српским именом у томе периоду него Рашани, ако се зна да појам Срби све до тада има само сталешко, статусно значење. Другим ријечима, како сада ми Црногорци можемо изводити своје поријекло од Срба, који у томе периоду не постоје као народ већ као скуп племена у процесу распадања са старим словенским жупанијским организационим и територијалним устројством, што тек од краја XII стољећа почињу да се формирају као самосвојан народ, тј. као Срби. А дукљански Словени су још од IX вијека, стицајем повољнијих природних, друштвено-политичких и културних услова у којима су живјели и развијали се, мијешајући се са старосједилачким балканским живљем, почели изграђивати самобитан дукљански, односно зетски народ као основу на којој ће се током времена историјски развити и формирати црногорски народ и црња.

Још се намеће и питање: како се Петру II Петровићу Његошу може порицати црногорска национална припадност без обзира на то што је проф. Јевто М. Миловић објавио рад о путним исправама (пасошима) које је Црногорски правитељствујући сенат, званично под печатима, издавао становницима и полазницима из Црне Горе када су одлазили у иностранство у временскоме периоду од 1837. до 1851. године. У свим тим пасошима, који се од године 1834. до 1843. изгледа зову *Црногорско проводно писмо*, а од 1843. до 1851. године *Црногорски паспорт*, поред имена, презимена, мјеста рођења, налази се и народност Црногорац. Све их је, у својству владике и свјетовнога начелника црногорскога народа, службено својеручно потписао Петар II Петровић Његош (види: Jevto Milović, *Nekoliko putnih isprava iz doba Petra II Petrovića Njegoša*, Radovi, Razdio društvenih znanosti /9/, 1980/1981, Filokofski fakultt, Zadar 1982, 93—101, и у књизи *Петар II Петровић Његош у свом времену*, Црногорска академија наука и умјетности. Посебни радови. Књига 5, Титоград 1984, 144—166). Из овога јасно произилази да је Његош како себе тако и своје савременике и сународнике у националном погледу без икакве сумње исказивао и потврђивао као Црногорце. И шта у том погледу могу више тражити од пјесника *Горског вијенца* они који њему, његовим прецима, савременицима и потомцима упорно негирају црногорски народности индивидуалитет и национални карактер!?

Осим путних исправа, постоје и бројни други докази који засвједочују и потврђују црногорски народни и национални идентитет. Ја сам, у вези с изградом мојега реферата за овај скуп, наишао на чланак о „Хрват-баши“ проф. Риста Ј. Драгићевића. У том чланку он доноси и опширно писмо Црногораца из Смирне,

датирано 27. јуна 1870. године, којим моле књаза Николу да им постави капетана (тзв. „Хрват-башу“). У продужетку дословно изјављују: „Од свију народа и народности који се у овим крајевима наоде и живу нико се тако без протекције — заштите политичне не наоди као ми Црногорци, јер сваки има по једног свог главару и старешину, кога најприје он почитује и уважава, а послије тога овај је признат и од саме турске власти“ (види: Ристо Ј. Драгићевић, „Хрват-баша“, Записи, год. XIII, књ. XXIII, св. 4, Цетиње 1939, 339).

И неријетко именовање језика Црногораца њиховим народним и националним именом представља рјечиту потврду црногорске народносне и националне самосвојности. Прилика је да се овдје накнадно укаже на дио садржаја једнога необјављеног дописа, чији је аутор Мартин Томичић из Карловца, који је ваљан доказ. Тако он, између осталог, изријеком каже: »Ја bih, међутим, htio iznijeti jedan vrlo interesantan, sasvim nepoznat podatak, koji nam je (meni i novinaru Stipi Ivančeviću) dosta davno ispriповijedaо dr Ivan Lončarević, bivši advokat i nekadašnji narodni zastupnik i tajnik Nikićeve Hrvatske seljačke stranke. On je bio vrlo dobar s dr Vojom Janjićem, tadašnjim ministrom vjera i uglednim radikalom, pašićevcem, koji mu je ispriчао svoj susret s talijanskom kraljicom Jelenom.

— Nalazio sam se u Sofiji poslom i kad sam čuo, pripovijedaо je Janjić — Lončareviću, da je talijanska kraljica u pohodu kod svoje kćeri, bugarske carice, odlучio sam da je posjetim i pozdravim. Primila me srdačno. Razgovarali smo dosta dugo. Iznenaden i oduševljen njenim dobrim srpskim jezikom, rekao sam joj: „Veličanstvo, ja se vama divim, što i sada, živeći dugo u Italiji, tako dobro govorite srpski“. Ona se na то digla, pružila mi ruku i na rastanku rekla: „Oprostite, gospodine ministre, ja ne govorim srpski, no crnogorski. Tako me је učio moj otac, crnogorski kralj Nikola“.

Ово се може прихватит као тачно јер га потврђује дијалог што га је водио књаз Никола с Црногорцима године 1883. поводом извођења његове драме *Балканска царица*. Један ађутант предложи књазу њезино извођење на позорници, а књаз Никола одговори:

„Тако је! потврди кнез. „Па ето, чекајмо до лета, дако наиђе каква скитачка позоришна дружина! На то Томаш (Вуковић — В. Н.) викну: „Далеко је до лета и ко зна што љетос може бити! Да ми је то што прије виђети! И зар ти скитачи умију говорити по нашку, овако чисто црногорски, ка што је то писано? Боже сачувај! Не би им сваку трећу разумио, — наградили би ти, господару, твоје лијепе стихове! Готово сваки потврди да је тако, а Липовац (пјесник Јован Поповић Липовац — В. Н.) прихвати: — „Ни најбољи глумци у Биоград не умију говорити нашијем говором. Да ви их је само чути, рецимо у Бановијем (Матије Бана — В. Н.) комедијама!“ — „Ваљда прећерују, ка Љубо за „вјече-

ру'!? — „И још горе!“ (види: Симо Матавуљ, *Биљешке једног писца*, Обод, Цетиње 1975, 197—198).

У складу с наведеним је и ово Матавуљево запажање о језику Црногораца: „Њеке особине црногорског говора (у значењу језика — В. Н.), које Вук није забиљежио, могу донекле објаснити црногорско схватање њеких душевних радња. Казао сам у почетку да ријеч „добар“ значи само јунак, а што је у нас добар човјек, то је у њих „лијеп“, а лијеп је „згодан“. Ријеч „лупеж“ до скоро није била погрдна. „Бестија“ је онај ко се да варати; то је најобичније значење, поред онога „луд“. „Лукав“ је не само хитре памети, препреден, него поглавито мудар; није уврједа, него је похвала рећи њеком у очи да је лукав!“ (исто, 190—191).

И још јамачно, свој однос према црногорском језику, низом структурних особина посебном у односу на српски језик, Матавуљ исказује и ријечима: „Свакако, осим напоменутих прилика, много је приносио таквом успјеху и црногорски дијалекат (опет у значењу језика — В. Н.); само Црногорци и они који су међу њима дуже живјели, могу потпуно разумјети „со“ и танчине црногорских изрека, које су гогово неразумљиве осталим Србима, а већ у пријеводима постају „мртво слово“. Како је истина да свако умјетничко-књижевно дјело, у пријеводу, много губи од битних одлика, да преведена „Балканска Царица“ (понајвише због језика — В. Н.) двоструко губи“ (исто, 207).

Постојање црногорске националне индивидуалности у смислу Томичићева примјера Матавуљ засвједочује и кад за Липовца изјављује да је глумачку улогу у *Балканској царици* интерпретирао тако што је „Заносио и заносио се право црногорски, те је сваким новим стихом и покретом освајао слушаоце“ (исто, 199). У ствари, пјесник Липовац је својом глумом погађао у срж црногорскога начина језичког исказивања о којему је малочас Матавуљ на конкретним примјерима говорио.

Др Новак РАЖНАТОВИЋ

И овдје Драгоје Живковић помену једну „заблуду“ — као туђу националну идеју којом су биле заробљене минувале генерације Црногораца. Антифеудална ослободилачка борба Црне Горе — вођена српском националном политичком идејом — за Живковића је „заблуда“ или „помрачена свијест“. Изум је патентиран за двоструко дјејство: 1) као ретроактивна пилула — да се Његош, Марко Миљанов и сви они Црногорци који су горјели у борби „што бити не може“ одрекну своје српске властитости, и 2) као ретроактивно оплођење — да се ти наши покојни очеви, дједови, праједови национално освијесте и просвијетле данашњим Живковићевим црногорством!

А шта је посриједи — добро илуструје и излагање Војислава Никчевића. Према његовој „лингвистици“, овдашњи топоними са

одредницама српски и српска — једино значе да у Црној Гори има српова а нема Срба! Осим у језикословљу доктора Воја, неће ваљда бити да се од назива оруђа изводе придјеви: од српа — српски /дуги акценат на р — срррпски/, од сјекире — сјекирски, од крампа — крампски, од чекића — чекићки...!

Живковић и Никчевић смишљају „науку“ за неко савремено национално одређење Црногораца. Духовито је, међутим, што своје „црногорско национално биће“ они одсликавају искључиво према ономе националном бићу које називају заблудом! Као да и ту има неке дијалектике — макар оне извртнуте, иначе се ови „научници“ декларишу као марксисти.

Др Радослав РОТКОВИЋ

Архимандрит Руварац присутан је данас овдје не само зато што је двапут поменут као отац критичке историографије, него и по томе што се овдје, под фирмом критике и борбе против догматичарске историографије, не протура увијек права супротна страна. Није једини мотив Руварчев била родољубивост и истинољубивост већ и мрзовоља. Он није трпио никога и нико није трпио њега. Умро је као неки заборављени вагон на споредном колосјеку. Јер да је он био правдољубив, истинољубив онолико колико се мисли и пише, он не би написао, а да не види докуменат, да су Врањинске повеље фалсификат, зато што нијесу у сагласности са наводном Душановом повељом из 1348. године, којом је Врањински манастир поклоњен манастиру св. Арханђела Михаила у Јерусалиму. Он је констатовао да се у Врањинским повељама не може наћи никакав траг обавезе према Јерусалиму, а то је, по њему, значило да су фалсификоване како би се затро траг тим обавезама. И то је написао 1893. усред Црне Горе, у часопису *Просвјета*, II.

Између два рата ми смо имали историјски часопис, историчаре и њихово друштво. Имали смо и после ослобођења основани Институт за проучавање историје црногорског народа. То је био његов пуни и прави назив, који се и сада види на печатима књига у Историјском институту. Имали смо и Научно друштво. И све је то некоме сметало. Институт за проучавање историје црногорског народа претворен је у неутрални Историјски институт а Научно друштво је укинута. Кад је поново основано, нико се није усудио да наведе да је обновљено, да се не би неко запитао: зашто је укидано. Значи, имали смо ми научних институција, па нико не написа, прије Владимира Мошина, руског емигранта, најбољег познаваоца нашег рукописног фонда, да те наводне Душанове повеље нема, односно, да је она фалсификат! Постоји, наиме, једна фалсификована повеља са његовим (фалсификованим) потписом а друга копија нема ни тога. Остављене су празнине за одредбе које су се у тренутку потписивања попуња-

вале црвеним мастилом. Мошин је до овога дошао зато што је истинољубиво обилазио архиве. Био је и на Цетињу, и у Пљевљима, Дубровнику, Хиландару. Значи, Руварац или није знао да те Душанове повеље нема или није знао да је фалсификована. Какав је то онда отац критичке историографије?

Гавро Шкриванић је не давно у издању Историјског института (*Именик географских назива средњовековне Зете*) још увијек водио те Врањинске повеље као фалсификате. Магистар Шекуларац је те повеље проучио, идући трагом који је трасирао Мошин, и доказао да су повеље оригинали. И ми смо ту књигу штампали. И сада овдје одговарамо зашто се ми из Лексикографског завода тиме бавимо!

Лексикографски завод је основан као научна институција у области науке. Имамо Научно вијеће од 17 истакнутих научника, међу којима су и академици и сва ова проблематика је у надлежности тога Научног вијећа а не у надлежности мога првог издавача Дима Вујовића (који ми је 1954. штампао први роман).

Ми нијесмо дуплирали ничије издање, нијесмо штампали ништа што је неко други планирао. Ми смо само настојали да попуњимо одређене празнине и то ћемо радити и убудуће. Наше прво наредно издање је прва *Историја о Црној Гори* владике Василија из 1754. године, први пут у цјелини сада преведена и научно коментарисана. Први пут је установљено одакле је узео који податак, коју реченицу. Да ли је она *Историја турске монархије* коју помиње на 43. страници постојала и да ли у IV глави, на листу 30. заиста пише да је Црна Гора слободна. А та књига постоји и њен аутор је Француз Рико. Двапут је објављена у Француској, преведена је на енглески и руски (1741) и баш у том издању, на листу 30, пише то што Василије пише да пише. Јесмо ли ми сада криви што смо то открили или треба неко да нам каже: „Хвала“!?

Др Драгоје ЖИВКОВИЋ

У дискусијама двојице предговорника апострофиран је мој реферат уз ограђивање од мојих поставки. С њиховим излагањима не бих полемисао.

Моји мотиви да се јавим за ријеч су друге природе. Наиме, у паузама између радних сједница поједини колеге, посебно генерал Станишић, скренули су ми пажњу на терминолошку непрецизност у погледу именовања двију оријентација у црногорској историографији. Оцијенио сам да су у праву. Али, да се разумијемо. Постојање двију оријентација или поларизација није спорно. Оне су поодавно присутне. И не само да су присутне већ и непремостиве све док се не расправе нека важна научно-методолошка питања, у првом реду питање *црногорског српства*. О томе ћу, у оквиру рада овог скупа, нешто и посебно рећи.

За ову прилику се задржавам на термилошкој детерминан-ти именована *двју оријентација*. У тексту сам их назвао посеб-ним школама. За старију, традиционалистичку тај термин би можда и могао бити примјерен, јер је продужетак старе, или можда својеврсни продужетак те школе. Ова друга, од прије двадесетак година присутна оријентација, тек стиче извјесно право грађан-ства, уз све отпоре који јој стоје на путу. Не може, дакле, још имати атрибуције школе, што, с друге стране, не значи да нема и свој добро утемељени научно-методолошки концепт. Уосталом, да га нема не бих јој ни припадао. А припадам јој стога што сам недвосмислено увјерен у дубоку њену научну заснованост.

Што се самих термилошких одредница у погледу назива двју оријентација тиче, настојаћу да их у реферату што боље изразим, ако не прецизно и примјерено, учинићу то макар описно.

Научно полазиште нове оријентације којој припадам изиску-је третирање црногорске историје посве друкчије од начина на који је то чинила традиционалистичка или неотрадиционалистичка историографија.

Ово што сам констатовао било би погрјешно схватити као да ја негирам резултате које је постигла грађанско-традиционалистич-ка историографија. Напротив, сматрам да је и у ослонцу на по-зитивистички научни метод дала свој *крпан* допринос развоју црногорске историографије. На темељу њених истраживања и обра-да настала је огромна литература о црногорској прошлости. Сакупљена је и на позитивистички начин систематизована и обра-ђена огромна фактографска грађа. Њене заслуге су у томе вели-ке. Али позитивистичким тумачењем чињеница она се удаљила од *историјске објекције*, од научног разматрања процеса, стања, по-јава. Скрнула је у једностраност; изгубила је историјски компас.

Колико сам знао и умно трудио сам се да оком критичког посматрача ишчитам најважнију, врло обимну, научну литературу о црногорској прошлости. Богатство тог писаног фонда достој-но је поштовања, а резултат је огромног труда и напора људи од професије, ентузијаста.

Ипак, ни поред таквог богатства сабраног и обрађеног гра-дива, *немамо своје праве историје*. Данас је више него јасно да су њени магистрални токови минимизирани, занемарени, једно-ставно стављени у други план. Из литературе се не види *дуговје-ковни континуитет* и историјски интегритет црногорског *народ-носног* бића од ранодукљанске епохе, па даље — *in continuo*. А чињенице које је наука прибрала то својим богатством *потврђују*. Зашто је то тако? Одговор је, како га ја видим, прилично једно-ставан с методолошког полазишта. Треба извршити *научно-кри-тичку валоризацију* укупног историографског опуса о Црној Го-ри. Научно утврђене чињенице потом, у ослонцу на историјско-материјалистички метод, ставити у примјерени историјски кон-

текст и добиће се тако најпотпунија објективна истина о црногорској прошлости.

Са овим у вези, одмах се може поставити питање — зашто није одмах тако поступљено већ на почетку послеријатне социјалистичке епохе. Чини се да ни на то питање није тешко одговорити. Ми смо у ново вријеме ушли са старом свијешћу о нашој историјској прошлости. Једноставно, објективно још нијесмо били дорасли да се критички одредимо према њој. И за то је потребно вријеме, научно израстање и узријевање. Стога се мора сматрати нормалним што је тек крајем шездесетих година овог вијека, први пут у значајнијој мјери, зачета критичка мисао о црногорској историји и што је спор који данас стоји пред нама тек у овом тренутку достигао тако јаку тензију. И на тај присутни спор ваља гледати као на природан процес сучељавања старог и новог, при чему се не треба заносити илузијама да се неће и даље укрштати научна копља, док се не дође до усаглашених глобалних гледишта и рјешења.

Исто тако, ми који се залажемо за нови научни третман црногорске прошлости добро знамо зашто наши опоненти желе да скрену ток расправе на споредни колосијек. Они то чине да би замаглили суштину спора. То су добро показале и неколике претходне дискусије. Наиме, нама који заговарамо ново придијева се етикета да настанак црногорске нације преносимо у ранофеудално вријеме, што није могуће наћи у нашим текстовима или јавно изговореној ријечи. С тим у вези, како су показале неке дискусије предговорника, често се прибјегава и замјени теза. Наиме, тамо гдје би у контексту излагања мисли требало употријебити појам црногорски народ, неки дискусанти (Ичевић, Станишић) упредају појам црногорска нација, при чему се, између редова, околиште, жели подвући да су Црногорци „млада“ нација. Једноставно се, дакле, заобилази апострофирање континуитета црногорског народног бића. А то је управо оно што изражава суштину гледишта присталица нове оријентације. У фонду већ постојећих сабраних историјских чињеница има обиље доказа да црногорски народ има дубоке историјске коријене, да је у питању хомогени народносни ентитет. Приписује нам се, даље, некаква атрибуција „етногенетичара“, инсистирања на „етничкој чистоти“, што је такође без икаквог основа, јер ко се иоле разумије у историјску науку зна толико да је етногени фактор само један од сегмената из сложеног комплекса који чини биће било којег народа, па и црногорског.

Иако сам то већ више пута и казао и написао, и овом приликом подвлачим да се данас доста манипулише историјским изворима. Није то више ствар неразумијевања третмана њиховог садржаја. Сваки од наших историчара зна и мора знати шта је позитивизам аплициран на тумачење извора; у могућности је да процијени једностраност њиховог буквалног тумачења — коришћења чињеница онаквим какве су дате у извору. Свима је, вјеру-

јем, јасно да историјски извор није историја. Другим ријечима, сваки писани извор носи у себи одређене тенденције; његов аутор је унапријед имао циљ шта њиме жели постићи. Превасходни задатак историчара је да препозна тенденције, да их разлучи од стварних чињеница. У пракси, међутим, није тако. Напротив, често се из извора и из контекста извлаче поједини дјелови да би се њима ситуирала унапријед дата теза. А такав приступ удаљава од правог научног резона, мада у датом тренутку може да послужи у манипулативне сврхе. С тим се ми почесто сријећемо. Ипак, такви резони су кратког даха, привремени.

То су нека од питања која је и у овој прилици требало апострофирати.

Милија СТАНИШИЋ

Вриједност сваког оваквог или сличног научног скупа мјери се у првом реду по томе колико се на њему конфронтирају гледишта, колико се воде расправе о стварима о којима постоје различити ставови. Таква конфронтација је нужна и на овом нашем скупу кад је ријеч о настанку и развоју црногорске нације, јер о том питању међу марксистима постоје данас крупне разлике. Разумије се, били бисмо наивни ако бисмо сматрали да један овакав скуп — или неколико њих — може да отклони постојеће крупне разлике у приступу и научној обради овог проблема. Но, и поред тога, поодавно се залажем за праксу да научни скупови, а не препуцавање из подвојених „шанчева“, буду мјесто на којем ће се саопштавати научне чињенице и у мирној атмосфери супротстављати различити закључци и гледишта.

Неколико другова ме ових дана питало, у Београду и овдје у Црној Гори, због чега се тако често поставља на дневни ред питање црногорске нације. У уводу свог реферата, који вам нијесам прочитао приликом излагања сижеа свог саопштења, образложио сам због чега је наш Одбор за историјске науке одабрао ту тему за овај научни скуп. Истакао сам у уводу реферата да је за то постојала научна потреба и друштвени интерес, да то не чинимо да бисмо се иживљавали у националној самобитности, већ да желимо дати научни допринос изучавању и обради овог сложеног питања.

Хтио бих да се осврнем на излагање др Драгоја Живковића о мом реферату. Природно јер што се у цјелини не слаже са мојим ставовима, јер је познато да је он један од челника црногорских „етногенетичара“. У свом објашњењу настанка црногорске нације они сматрају да етнос има преовлађујући значај и стога упорно инсистирају на аутохтоној етногенези Црногораца. Наука је већ изрекла негативан суд о тој теоријској конструкцији, а и ја сам је у свом реферату детаљније критички анализирао. Нема потребе да се сада у дискусији враћам на то питање. Али желим

да се осврнем на његову тезу коју је данас овдје изнио, дајући своје тумачење постојећих разлика међу историчарима о црногорској нацији. Изнио је тврдњу да се у том питању не ради о научном спору већ о идеолошком сукобу између „младе школе“ (тј. црногорских „етногенетичара“) и оних који јој се супротстављају — а који су, по њему, сви одреда на позицији грађанске историјске науке. Ко иоле познаје суштину сукоба ових гледишта о настанку црногорске нације зна да се у првом реду ради о сукобу на научној равни. Досадашња критика ставова „етногенетичара“ је показала да они изврћу историјске чињенице и прекрајају прошлост црногорског народа. На другој страни, они одступају од марксистичког учења о нацији — ма колико се клели у марксизам! — јер полазе од тога да је етнички елеменат преваходан у формирању црногорске нације. Дакле, Живковићев став да се овдје прије свега ради о идеолошком сукобу између „марксистичке нове школе“ и њених противника није ништа друго до покушај да се путем политизирања дисквалификују гледишта која на научној основи оповргавају теоријску конструкцију „етногенетичара“.

Осврћући се на мој реферат, Живковић је рекао, алудирајући на моје ставове, да у објашњењу настанка црногорске нације не могу успјети „компромиси“ између гледишта „младе школе“ и „грађанске науке“. Ова теза је саставни дио у последње вријеме упорно протуране тврдње „етногенетичара“ да је моје гледиште о настанку црногорске нације некаква „средња линија“. Међутим, добро је звано да у науци нема средњих ни било којих других „линија“ већ за њу постоји само објективна истина и наспрам ње неистина. Дакле, и ова тврдња изражава покушај да се дисквалификује гледиште супротно њиховом.

У паузи наше сједнице питали су ме зашто сам се у реферату осврнуо и на гледиште Савића Марковића Штедимлије. То сам учинио због тога што је он први у Црној Гори у својим радовима објашњавао да Црногорци нијесу српског поријекла, а ову тезу је на свој начин разрадио Саво Брковић у својој књизи. Дакле, ненаучног и идејно регресивног Штедимлију нијесам поминуо да бих Брковића дискредитовао већ да бих приказао генезу тог гледишта. Иначе, С. Брковић прихвата и заступа Штедимлијину тезу да црногорска држава постоји још из времена Дукље. Уопште, њихова гледишта о прошлости Црне Горе су веома слична.

Др Павле С. РАДУСИРОВИЋ

У даљим истраживањима патријархалних заједница треба нагласити три питања. Прво, испитивање патријархалних заједница треба сагледати као једно веома широко питање у склопу проучавања сличних друштвено-формацијских облика у другим кра-

јевима и наше земље и свијета. Тиме желимо да кажемо да је наша расправа вјероватно и добар дјелић и још боља намјера да се сва проучавања таквих и сличних заједница широм свијета једанпут презентирају на неком међународном научном скупу. Сходно томе, мислимо да ово треба да буде допринос трагању југословенске науке за одговорима на питања која се компаративно постављају око племена, племенских и патријархалних организација не само у нас него и у другим дјеловима свијета. Имао сам прилику да на једном специјалистичком усавршавању видим, рецимо, како се овим питањима прилази у совјетским закавказским републикама. Тамошњи боравак омогућио ми је да извјесно уђем у концепте њихових прилаза и проучавања ових питања. Опсервативно се може рећи да између патријархалне цивилизације у Динаридима, посебно у Црној Гори, и кавкаских цивилизација има доста сличности. Но, опсервативни суд о тим сличностима није довољан; потребне су дубље научне анализе и поуздани закључци. Најважније је да се тим питањима прилази мултилатерално и компаративно. Путем историцизма се, наравно, могу осветлити многа питања, али нам строги историцизам не омогућава потпуне закључке. Сем скелета треба спознати и крвоток развоја одређених појава, њихову општу закономјерност.

Друго, у сложеном комплексу испитивања наших племенско-патријархалних заједница, мислимо, особито се издваја питање — у чему су оне иза себе оставиле класично племе. На то питање наша наука још није дала дефинитивни одговор. Из досадашњих испитивања, укључујући и замашна Цвијићева и Ердељановићева, не може се закључити да су те заједнице примарно гентилне творевине. Генс, дакле, није примарни фактор њиховог развоја као што је то код класичног племена. Гентилитет у нашој патријархалној заједници са њеним специфичним формама (братства и њихови огранци), иако значајан, уопште није одлучујући фактор сплемењивања. Код класичног племена, пак, јесте. И када наше патријархалне заједнице називамо племенима, ми као да нехотично сутерирамо управо тај њихов гентилитет, што је свакако погрешно. Као друштвене форме, наше патријархалне заједнице су се уобличавале дјеловањем других чинилаца — економских, одбрамбених, етничких и др., дакле разноврсних. Генс, колективна својина и једнака расподјела су атрибути примитивних, првобитних родовско-племенских заједница испред којих су наша племена далеко пошла напријед. Зато је еволуцију нашег племена као друштвено-историјског балканског спецификаума нужно детаљно разјаснити. Разматрајући својинске односе у динарској племенској организацији, Сретен Вукосављевић, на примјер, поставља питање да ли је код ње колективна својина претходила приватној, или обрнуто — или су пак оне паралелно настале и паралелно се развијале. Отварајући ово питање за научну расправу, Вукосављевић у ствари скреће пажњу на једно од најбитнијих питања развоја племенске организације у нас. Он сматра да су наше пле-

менске заједнице биле архаичне форме друштвеног жигота. За њега није увјерљиво мишљење да су зрели феудализам и Душанов законик могли потпуно расточити те старе заједнице. Ово и многа друга питања која Вукосављевић покреће питања су из непосредне стварности сеоског живота, коју је он, клонећи се било каквог доктринерства, веома помно и вишестрано спитивао и спознавао. Обраћање замашном дјелу ријетко даровитог Вукосављевића — и у односном погледу је веома упутно.

Треће питање јесте питање диференцираног прилаза појединим племенским заједницама. Конкретно речено диференцираног у првом реду због географског положаја племенских територија. Не могу се, рецимо, посматрати Његуши и Паштровићи као Бјелице и Цуце. Први више гравитирају приморју; ту је првенствено Котор, ту трговина траје од давнина. Његуши су били стари, па и познати трговци. Не може се рећи да је њихов трговински обрт био мали. Истина, није био ни толико велик да би могао извршити неку општу и дубљу имовинску диференцијацију, али да је ипак вршио извјесну диференцијацију и да је релативно богатих људи било — у то нема сумње. Према томе, упућеност појединих племенских заједница на трговачке, у овом случају приморске центре, као и емиграција, били су од знатног утицаја на дисоцијацију племенско-патријархалних структура и заједница.

Др Веселин ЂУРЕТИЋ

Скуп је, ако га посматрамо из емпиријског угла, истакао један заједнички именитељ; неки су га назвали *црногорска идеја*. Разликујемо се у оцјени карактера те идеје, али нам је заједничко главно — да је она била борбена и да је као таква окупљала и црногорска, и брдска и херцеговачка племена, да јој се касније прикључило и Приморје. Чини ми се, међутим, да нека гледања на постулате ове идеје доводе у питање и историјску логику по којој идентификујемо велике људске и друштвене водиле. Идеја, ако је посматрамо у склопу целокупног наслеђа, може бити и црногорска и српска или и једно и друго. Традиција говори да је она ипак еминентно српска јер само као таква покрива све дјелове данашње Црне Горе.

Ако смо са оваквом српском идејом ушли прво у српску а одмах затим и у заједничку југословенску државу, онда смо овим чином прихватили и слиједили онај курс који су неке државе западне Европе прихватиле у 19. вијеку, курс који је створио модерну Њемачку и Италију. И наша идеја је била обједињујућа због своје етничке и културно-историјске комплементарности.

Идеје водиле се не могу разбијати по регионима, јер су саставни дио опште друштвене свијести. Наравно, оне не могу бити ни „апсолутне“. Ако их разбијемо на дјелове оне више нијесу велике идеје.

Границе наших различитих схватања нијесу ни грађанске ни марксистичке, ни великосрпске ни великоцрногорске, како неки мисле, него је у питању различити однос према нашем духовном наслеђу. А он може бити само научни или ненаучни, интелектуални или неинтелектуални однос. Чини ми се да се он своди на основну дилему: да ли смо за комплементарност или за парцијализацију народног духа, односно да ли смо за неки „нови“ духовни почетак, и то на бази неких метафизичких пројекција прошлости, или смо за духовну цјеловитост односно за ону на њој засновану друштвену конструктивност.

У реченом, чини ми се, леже полазне основе нашег односа према нацији. Није питање — да ли сам Црногорац или Србин; нико не може побјећи од свог завичајног одређења. Питање је — да ли је то завичајно одређење његово људско осјећање, или је оно његова властита или његова политичка метафизика; је ли то интелектуални однос заснован на моралности, или је у питању дефектни морални однос ограничене духовности. Сви смо ми, дакле, Црногорци; питање је: да ли је то наше црногорство дио једне опште идеје, идеје која је у свим својим варијацијама комплементарна, односно да ли је оно у исто вријеме и наше српство, или је оно разбијањем опште идеје до тог степена осакаћено да је остало без икакве идеје.

Што се тиче квалификационих појмова — „грађанска“ и „марксистичка“ историографија, — рекао бих да се иза оваквих поимања нашег односа према прошлости крију релативизације истине или неке друге ваннаучне оријентације. *Грађанско* се најчешће своди на буржоаско, па понекада излази (када се ради о политичким односима и прошлом рату) да је буржој онај који има неколико десетина оваца а пролетер онај који има њих неколико. Не води се рачуна о природи људи, о томе да се каткада иза „пролетера“ крије нерадник, лумпенпролетер, сеоски бадавација.

Историографија се не смије кретати у оквирима оваквих антипдоних симбола, она мора излазити из кучина припростих идеолошких резона. Идеолошке етикете, добро знамо, могу бити и злочесте — ако се пласирају у име неког форума; тада су оне опасније за будућност друштва него за садашњост науке. Чини ми се да је наше племенско друштво више него ми данас водило рачуна о тежини изговорених ријечи; патријархални човјек водио је рачуна и о свом образу, и о образу рода, братства и племена, и прије свега о части своје дјеце.

Рекао бих још пар ријечи о односу идеолошког и егзистенцијалног у нашој прошлости. Ако идеологију прихватимо као научну методологију, при тумачењу ратног процеса, добићемо слику збивања која се доста разликује од стварне, од оне коју одређују егзистенцијалне мотивације. Идући овим другим путем у свом раду сам настојао да сагледам специфични однос између политичког реализма и револуционарног реализма, не доводећи

у питање своју приврженост овом другом. То сам радио из увјерења које одређује чињеница да се историја креће и у скоковима, које називамо револуције. Спор између Лењина и Плеханова био је спор између револуционарног и политичког реализма. Прибојавам се неразумијевања која могу наступити у случају да се моје уважавање политичког реализма као историјске чињенице, односно моје уважавање природног права човјека на одбрану, квалификује као одрицање револуционарне дијалектике.

Др Буро ВУЈОВИЋ

Рекао бих нешто о једном питању, које нам је иначе познато, али је овдје добило нешто другачије тумачење. Ради се о питању третмана четничког покрета Драже Михаиловића. О томе су говорили Душан Живковић и Зоран Лакић. Ако сам добро схватио, Живковић је направио разлику између усташког и четничког покрета. Усташки покрет је назвао квислиншким, а четнички покрет контрареволуционарним експонентом емигрантске југословенске владе и антиокупаторским, и на томе се без неких додатних објашњења зауставио. Нијесам сигуран, али ми се чини да је друг Зоран нешто слично рекао, јер је и он говорио о антиокупаторском карактеру четничког покрета.

Мислим да су они о овоме говорили на бази тога што су четници своју побједу, у коју су вјеровали, заснивали на претпоставци пораза фашизма, односно побједи антифашизма, тј. западних завезника. Четници у почетку нијесу сарађивали са окупатором. Њемци су у једном тренутку за вријеме рата разоружали дио четника. Све је то тачно и сви ми то знамо, али да ли нам то даје за право да кажемо да су четници били антиокупаторска снага. Јасно је да не даје и да четници као покрет нијесу имали такав карактер.

Основна вододјелница која је дијелила људе код нас у току другог свјетског рата био је однос према окупатору. Захваљујући патриотском ставу и политици Комунистичке партије Југославије, парола окупљања маса за борбу против окупатора и борба против окупатора постали су примарна животна потреба и задатак свих југословенских патриота и зато се свако морао опредјелити за тај патриотски чин, који је одувijek био познат и признат у нашој историји. Четници су се опредјелили за борбу против народноослободилачког покрета, односно за сарадњу са окупатором против народноослободилачког покрета, који су хтјели да ликвидирају, па онда да неким својим калкулацијама ствар изведу до краја онако како су они замишљали. Дају ли нам за право те њихове калкулације да ми сада изводимо закључак о њиховој антиокупаторској политици? Мислим да је јасно да наука нема шта да о четницима каже више него што је о њима већ речено:

да су они били и остали до краја слуге и сарадници окупатора, његова продужена рука. Све остало у вези са њима је од минорног значаја.

Др Војислав НИКЧЕВИЋ

Ја бих још мало говорио о односу језика и народа изван онога што сам написао у реферату, јер сам на то подстакнут неким мишљењима која сам јуче чуо о томе проблему. Чуо сам заправо мисао да се црногорска посебност зачела тек од XV вијека, а да су до тада Црногорци и Срби имали исти језик. Она ме подстакла да кажем неколико ријечи баш о томе.

Прије свега, Срби и Црногорци немају исти језик него, етнички гледано, свако свој, с посебном историјом и бројним структурним особинама лингвистике нарави. Тако, на примјер, Срби имају два тзв. нарјечја: штокавско и торлачко, а Црногорци само једно: штокавско, с дијалекатским системима заједничким како Србима и Црногорцима тако исто и Хрватима и Муслиманима. Или, да наведем још једну разлику, Црногорци и Срби су у позноме средњему вијеку писали двијема посебним редакцијама (рецензијама) тзв. старословенскога књижевног језика: први зетском или црногорском, а други рашком или српском редакцијом. Наравно, све ово не значи да језик Срба и језик Црногораца нијесу лингвистички доста блиски. Блискост међу њима заиста постоји због њихове етничке и језичке сродности и њихових многоструких међусобних историјских веза, упућености једних на друге.

Не постоје ни два села на кугли земаљској која имају исте говоре, а камоли два народа да имају исти језик. Црногорци и Срби су у средњем вијеку имали и разлику у погледу ијекавскога и екавског изговора. А такве разлике се у словенској филолозији узимају као највеће диференцијалне црте у свим словенским језицима. У мојему раду *Вриједна књига о Црногорцима* (Поводом студије *О етногенези Црногораца* Шпира Кулишића, Побједа, Титоград 1980), Библиографски вјесник, год. X, број 1, Цетиње 1981, 134—135, изрекао сам мисао, да је процес диференцирања екавскога, икавскога и јекавског, а може бити и ијекавског изговора, започет још у праотаџбини, коју до сада у науци о језику нико није ни покушао да оспори, премда званична филологија и лингвистика то не признају. Међутим, ако неко сумња у моје поставке, нека консултује *Именик географских назива средњовјековне Зете* др Гавра А. Шкриванића (Историски институт НР Црне Горе, Титоград 1959) па ће се лако увјерити у њихову оправданост. Ово је важно истаћи и због тога што издијеленост на ијекавски и екавски изговор, будући да одиста датира још из прадомовине старих Словена, упућује на закључак да словенски преци Срба и словенски преци Црногораца не воде поријекло из истих племенских скупина и не потичу са истих територија. О

томе се више говори у мојим радовима који су у току припремања реферата с овога скупа за штампу већ објављени [види: *O imenu Zeta (Zenta, Genta)*, Културно наслеђе, Радови Културолошког факултета на Цетињу, бр. 1, Цетиње 1985, 131—153; *Slovinci so Slovani. Ob razpravah o etnogenezi Slovencev in njihovih prikazih v hrvaškem in srbskem tisku*, Delo, Ljubljana 17. oktobra 1985, 8—9, и *Комплекс врањинских повеља* (Поводом књиге *Врањинске повеље XIII—XV вијек* Божидача Шекуларца, Лексикографски завод Црне Горе, Библиотека Монтенегрина 2, Титоград 1984), Споне, бр. 1, Никшић 1985, 106—116].

Овдје бих хтио истаћи и неке моменте из националне проблематике који се превиђају. Од Црногораца се тражи национални исказ у чистој појавној форми у потоњих близу два вијека, што се не тражи ни од једнога другог нашег народа. У историјској науци се већ зна да се у XIII стољећу јављају први помени Црне Горе у писаним изворима. А у XV вијеку имамо помен етника Црногорци, нешто доцније и појма *црногорски народ*, који се редовно сусријеће кроз цијело XVIII и XIX стољеће. Све су ово биле примарне категорије, док је именовање Црногораца „Србима“, особито након обнове и постојања Пећке патријаршије (1557—1766), под утицајем Српске православне цркве, тј. на темељу поистовјетљивања источног православља и српске народности понајвише за потребе одбрамбене и ослободилачке борбе Црногораца и позније дијелом за вријеме Петра II Петровића Његоша и нарочито за владе Николе I Петровића из прагматичних политичких разлога, имало само другоразредни карактер.

Јуче сам говорио о томе да је Његош у своје вријеме издавао путне исправе у којима је стајала народност Црногораца и као такве службено потписивао и званично потврђивао државним печатима. О томе сигурно знатно више од мене може рећи овдје присутни проф. Ј. Миловић. Велики умови, какви су били: Вук Стефановић Караџић, Иван Мажуранић, Фран Миклошич, Буро Даничић и др., године 1850. у Бечу потписују Књижевни договор с увјерењем да су сви Јужни Словени један народ, али су се међусобно разилазили у погледу његова имена, нијесу били начисто како се тај народ зове. Зато и прихватају номинално неутралну декларацију полазећи од заједничког става „да један народ треба једну књижевност да има“. Поближе, Вук је сматрао да су углавном сви Јужни Словени „Срби“. Мажуранић се у етничким питањима колеба па каткада Хрватску види у народноме јединству с Босном, Србијом и Бугарском: „А шта да кажем о Босни, о Србији, о Бугарској, старијех дједовинах народа нашег“ (види: *Ivan Mažuranić, Proza. Sabrana djela Ivana Mažuranića, svezak III. Priredio Milorad Živančević, Zagreb 1979, 191*). Уопште сви су хрватски препородитељи мање-више полазили од тога да Јужни Словени, који тобоже директно потичу од „Илира“, под „илирским“ именом треба да се уједине у један, словенски народ, који ће имати један језик с четири дијалекта (руски, пољски, чешки и

илирски). Но, ово панславистичко романтичарско одређење хрватских препородитеља није сметало њиховом сународнику и савременику, анонимном аутору да у чланку *Црногорци*, објављеном у првом хрватском књижевном часопису *Даница илирска* од 6. фебруара 1836. године, исте третира као посебан народ. Управо према њему, Црногорци као „Народ јест једно крјепко кољено славенско, од кога је Еуропа толико храбрих, марних, вјештих и лијепих пукаха добила“, чији је „Црногорски језик славо-илирски“ (види: Јевто М. Миловић, „Скице из Албаније и Црне Горе“ *Франца Лудвига Велдена*, Гласник Одјељења умјетности, књ. 4, Црногорска академија наука и умјетности, Титоград 1982, 46—47).

Народносно одређење и национално испољавање и одређење иду врло тешко и споро и у другој половини XIX и првим деценијама XX стољећа. Нејасноће у вези с тим се повлаче све док национално питање није правилно ријешено авнојским одлукама. Управо чак и знаменити људи попут Јована Скерлића, Павла и Богдана Поповића, Александра Белића и др. на размеђу XIX и XX вијека мисле да су не само Срби и Хрвати него и остали јужнословенски народи само један, „српскохрватски“ народ или „Србохрвати“. Довољно је прочитати Скерлићево предавање *Источно или јужно наречје* из године 1913. па се увјерити да он стално говори о „Србохрватима“ као једноме, „српскохрватском“ народу, из којег изводи појмове „српскохрватски“ језик и „српскохрватска“ књижевност. Тако, примјера ради, Скерлић на самоме почетку својега предавања вели: „У првој половини XIX века у српскохрватском народу, који је дотле живео покрајински поцепан, јавио се снажан покрет ка уједначавању и јединству. Велики успех у томе правцу био је што су локалне књижевности ишчезле и што се културни и књижевни живот нашега народа усретредио око два средишта: Београда (у први мах Новог Сада) и Загреба. Нарочито је било од значаја што су Срби и Хрвати дошли до једног књижевног језика“ (види: Јован Скерлић, *Писци и књиге*, III, Београд 1955, 86). Скерлић уопште не помиње Цетиње иако је и оно било важан културни центар у XIX вијеку.

Овом приликом упутно је погледати како се гледало на словеначки језик у Скерлићево доба. Др Предраг Матвејевић у књизи *Jugoslavenstvo danas. Pitanja kulture, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1984, 124—125*, пише: „И најлуциднији хрватски политичар с почетка XX стољећа, федералист Франо Супило, држао је да због потпуног народног јединства не треба допустити Словенцима да развијају властити језик, те да им то право чак треба ускратити: 'Словенски језик (дијалект) као народно-књижевни језик (је) посве сувишан, те би сви Словенци имали као народно-књижевни језик примити ијекавско-штокавско нарјече јужне Херцеговине и Дубровника излучив оно нешто појединих туђих ријечи. Надаље, налазим у управо остенативном истицању словенског дијалекта само погибелъ за потпуно народно јединство Хрвата, Срба и Словенаца, а ново потицало за наше народно ци-

јепанс'. Поједини словенски социјалдемократи, којима се Цанкар оштро супротставио, нису били далеко од тих или сличних схватања". Супилове ријечи данас звуче у најмању руку као невјероватне.

Овако се гледало на словеначки језик почетком XX стољећа. Од тога је представљао изузетак Иван Цанкар, који је још 1913. године у предавању *Slovinci in Jugoslavani* изјавио да: „Ако икада дође до политичког удруживања југославенских народа — а то није само моја жарка жеља већ и моје чврсто увјерење да ће до таквог удруживања доиста и доћи — онда се оно не може извршити друкчије већ здруживањем једнакоправних и једнаковриједних народа“ у заједници која би била савезна република југословенска, упозоравајући при том да „Некакво југославенско питање у културном или чак у језичном смислу уопће не постоји“ (види: Franc Zadravec, *Ivan Cankar, Enciklopedija Jugoslavije*, 2, Вје-Сrn, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1982, 602). А кад су Цанкара 1918. убјеђивали да сви наши народи говоре само једним језиком, он је на то потврдно одговорио додавши иронично да се тај језик зове словеначки, у чију будућност вјерује.

Познато је да су сви југословенски народи године 1918. у нову државу ушли као један („троплемени“) народ, који је третиран у духу тзв. „интегралног југословенства“. Сагласно са њим направљен је и вјештачки термин *српскохрватскословеначки језик*, у који су укључени сви наши национални језици, па чак и словеначки и македонски (види: Franjo Poljanec, *Istorija srpskohrvatskoslovenskog jezika*, Zagreb 1936). А и кад су носили *српскохрватско* име у међуратноме периоду, њиме су такође били обухваћени македонски и словеначки језик. Међутим, кад су та два језика авнојским одлукама с правом призната за посебне националне језике, језик Црногораца се и даље, заправо све до дана данашњега, по традицији службено неадекватно зове као *српскохрватски језик*. А то не само да није научно него је и по стандардни језик Црногораца много штетно јер раније утврђена, кодификована књижевна норма наставља да обезличава, денационализује и асимилира његове структурне одлике у пословноме (административноме), публицистичком и научном стилу. Зато би такву праксу што прије требало прекинути успостављањем кодификоване књижевне норме у складу с интердијалекталним садржајима у говорноме језику Црногораца.

Др Новак КИЛИДАРДА

Саопштење академика Мијушковића пратио сам с наглашеним интересовањем зато што се односи на интеракцијске везе Црне Горе, боље рећи подловћенске Црне Горе, и црногорског алијас Зетског приморја које је припадало Венецији. Та ме тематика ин-

тересује зато што сам се с њом ближе упознавао када сам истраживао књижевно дјело Стјепана Митрова Љубише.

Учешће Бокеља на страни Црногораца у тако значајним окршајима као су бој на Вртијељци и битка на Цареву Лазу не може ипак да представља крунски доказ духовне сједињености континенталног и приморског дијела Зете односно Црне Горе. Чини ми се да је Љубишино дјело синтеза вишевјековних односа између православне проминентности да се учврсти православље на приморју, проминентности која струји с континенталних страна, и католичког, ватиканског прозелитизма, који настоји да то струјање паралише. Љубиша живи и ради када више Млетака као политичке силе нема, али читаво његово дјело је на неки начин антикатоличко и антииталијанско. А то је тако стога што је Љубишино дјело слика колективног памћења не само Паштровића него и православног дијела зетског приморја. Зато сваки разговор о духовно-политичком контексту на приморју неће бити потпун ако се не узме у обзир Љубишино дјело. Методолошко упориште за овај свој став управо налазим у гносеолошком слоју књижевног дјела, односно у великом броју примјера коришћења књижевног дјела за истраживање историјских структура. Ја усвајам схватање да је Хомер, ипак, поред свега осталог и највећи историчар времена о коме пјева у *Илијади*. Кад помињемо Љубишу као упутну литературу за сагледање прошлости приморја, сјетимо се и ових чињеница. Док је султан Мехмед Освајач опсиједао Скадар дошли су му прваци из Грбља с молбом да их узме под своје крило, односно да их заштити од Венеције. Тада им је господар Иван Црнојевић био у егзилу. Иван и Ђурађ вршили су и погроме католичких оаза на приморју дијелећи заплијењену имовину православним поданицима. Сјетимо се и судбине православног манастира на Превлаци. Молим вас, и у народноослободилачком рату и револуцији увијек се рачунало на посебност и Црне Горе и приморја. Назив *Црногорско-бокељска скупштина* осмишљен је појам.

Ја не искључујем могућност да су се Бокељи родољубиво борили на Вртијељци или Цареву Лазу. Међутим, ако сами чин њихова присуства у тим окршајима, и то под млетачком заставом, сматрамо као сјајан израз духовне сједињености Црне Горе и приморја, бојати се да симплификујемо ствари. Молим вас, не испуштајмо из вида Лајбницово упутство да постоје двије истине: једна коју нуди емпирија и друга коју ствара човјеков разум.

Мени се чини да је и питање Ободске штампарије и Октоиха често осмишљавано више родољубиво него критичко-историјски. Може бити да је Ђурађ Црнојевић био интелектуално дорастао Гутенберговој галаксији, али чини ми се да су њега, ипак, руководили поглавити практично политички и идеолошки потези када се одлучио да оснује штампарију. Православна црква је била јако пригушена на приморју, требало ју је окријепити ријечју и књигом; требало је показати православном живљу на приморју да има неку заштиту. А штампана књига с Обода или Цетиња, у рукама

свештеника који се носи с прозелитима по приморју, није била мала заштита. Укратко: чињенице које нуди реферат др Славка Мијушковића треба ставити на раскршће свих односа Црне Горе и приморја да би имале функцију премисе за извођење закључка који је релевантан за историографску науку.

У вези с досадашњом својом опаском истакао бих још један примјер који говори да се значајна књижевна дјела не могу остављати по страни када се с историографског полазишта уочавају историјски биљези једнога времена. Његош у *Шћепану Малом* припјевао је васељенског патријарха Есперијуса као турског шпијуна и уходу. Када се сјетимо чињеница да је Фанар уплитао своје прсте у сва питања која су била од живог интереса за турску рају у нашим земљама, лако увидимо да је Његош имао, и као владика и као господар Црне Горе, дубоког разлога да у свом дјелу проговори о протурској улози фанариотске цркве. Молим вас, и локалне буне, као што је била она војводе Даковића у Грахову, ометане су од стране фанариота. О томе даје одличне податке војвода Анто Даковић у својим *Мемоарима*.

Када се у наше вријеме јављају ступидни чланци о аутокефалности црногорске цркве, чини ми се да треба упућивати свијет на слике које су о нашој прошлости оставили Његош, Љубиша и народна књижевност. У најзначајнијим књижевним остварењима с тематиком из историјске прошлости историја треба да проналази и најдубље истине о тој прошлости.

Др Драгоје ЖИВКОВИЋ

Слушајући дискусије неких предговорника имам утисак да су јако обојене политичким призвуком и „бригом“ за судбину земље, с нагласком на реафирмацију етатистичких па и унитаристичких тенденција. Те атрибуције се највише односе на дискусију проф. Чубриловића и генерала Ђуровића. Ваљда не би требало сумњати у то да нам свима који смо овдје лежи на срцу добробит Југославије и њене политичке хомогености. Међутим, жаљење за „добрим“ старим временима чврсте руке није у реду. Свака централизација подгријава и подупиरे хегемонију. А хегемонија не може бити мотив кохезионог јачања вишенационалне земље, каква је наша. Насупрот томе, национална равноправност у најпунијем смислу ријечи је чинилац који изнутра цементира јединство и снагу Југославије. Будућност Југославије је, дакле, у јединству посебности. То значи да сваки од наших народа и народности мора у овој земљи уживати право да исказује своје националне (народносне) вриједности. С друге стране, познати су путеви развитка и перспективе нације у социјализму. Њено је да афирмише и реафирмише своје културне вриједности, без посезања за туђим, без својатања туђег. При томе ваљда није спорно да права културна баштина, ако по вриједности надраста националне границе,

припада свим цивилизованим људима, свјетска је баштина, независно од тога гдје је настала, при чему јој се, разумије се, не смије порицати завичајност.

Јуче су проф. Ичевић и генерал Станишић пледирали на то да би ваљало учинити напор да се изиђе из врзиног кола око спорних питања у црногорској историографији. И сам имам неке жеље у том правцу. Бавећи се више од двадесетак година црногорском историјом, дошао сам до закључка да ће присутни спор нестати, изништити оног тренутка, кад се научно разјасни и развијетли питање *црногорског српства*. Колико сам успио да проникнем у тај проблем, има много аргумената који потврђују да оно није етнос, не изражава народносну припадност. Не бих, међутим, овдје улазио у анализу гледишта до којих сам дошао, посебно стога што сам о том питању написао један текст, који ће, како ми је обећано, ускоро бити објављен. Кад се питање *црногорског српства* научно расчисти, нестале садашњи разлози спора о црногорској прошлости.

Узгред бих кратко изнио своје утиске о неким презентираним рефератима. Посебно ме импресионирао реферат проф. Мијовића, који богатством нових података и анализа освјетљава најстарије културно-историјске слојеве у Дукљи. По ономе што смо из Мијовићевог излагања чули, види се да је Склавинија, односно Кнежевина, односно Краљевина Дукља имала сопствени, самосвојни пут историјског развитка. Много новина садрже и реферати Јевта Миловића, Славка Мијушковића, Мијушка Шибалића, а и још неки. Посредно или непосредно њихови реферати говоре о интегративном фактору црногорског народа у прошлости, о континуитету његове слободе, истина на суженом државном простору.

У неким рефератима изнесено је и доста тога са чим се ја не бих могао сложити. У неким се говори о брдским, херцеговачким, црногорским и приморским племенима. Ни термилолошки ни садржајно ти појмови нијесу адекватни суштини коју изражавају. У изворима се, додуше, често сријећу ти појмови. Али њихово буквално преношење из извора у историјске интерпретације је најилустративнији облик примјене позитивистичког метода. Историچار, међутим, не смије да робује документима. Он мора да их тумачи. А да би их правилно разумио и протумачио мора проникнути у суштину ствари, мора појаве изучавати у њиховој дијалектичко-материјалистичкој синхронизацији, што заправо није лако. Кроз ту призму посматрани појмови брдска, црногорска, херцеговачка и приморска племена немају и буквално значење племенских заједница. Њих је одбрамбена и ослободилачка борба црногорског народа интегрисала у јединствено народно биће. Поменути појмови, дакле, не изражавају гентилне заједнице аналогно гентилним асоцијацијама у првобитној фази устројства племенског друштва. У појмовном смислу назначени термини имају друге садржаје. Наиме, од почетка XVI вијека наовамо племена у Црној Гори означавања су територијалне, административно-управне једи-

нице црногорског друштва, независно од тога што су мијењале име: племе, или паралелно племе и кнежина, потом капетанија до општине. Референти и дискусанти који су се дотицали ових питања на неки начин су то и нагласили, али, чини се, да им то још увијек није јасно, па су стога несигурни у баратању тим појмовима.

Због друкчијег приступа третману питања о којима сам говорио, осјетио сам потребу да то овдје јавно изнесем и као прилог дискусији.

Радун МИЋКОВИЋ

Ја сам до данас мислио да се научни радници, па и културни радници у ширем смислу ријечи, споре у вези са црногорским националним бићем и националним питањем око етничког поријекла Црногораца и око тога када су се стекли услови да се може говорити о Црногорцима као нацији на основу марксистичког приступа овом питању. Међутим, мало прије смо чули једну сасвим јасно формулисану мисао, тачније казано тврдњу, да Црна Гора и у овој данашњој југословенској заједници и у некој евентуалној будућој — југословенској, балканској или широј — има своје мјесто као федерална јединица само на основу државности коју је њен народ стекао у дуговјековној борби за слободу и потврдио у НОР-у и социјалистичкој револуцији али не и на националној основи. Оваква тврдња ме је изазвала да затражим ријеч, мада као гост на овом скупу нијесам имао намјеру да говорим већ само да пратим ток расправе.

Може, наравно, да се мисли и говори тако како је мало прије учинио уважени професор Чубриловић, и поред јасних опредјељења изражених у Уставу СФРЈ, Програму Савеза комуниста Југославије и другим документима на којима је утемељена нова Југославија и на којима се развијају међунационални и свеукупни односи у њој. Ја и такво схватање могу, на извјестан начин, да респектујем, првенствено због личности која га заступа, али се са њим из дубоког убјеђења, на основу познавања историјског процеса развоја црногорског народа, не слажем.

Било би нормално да радознао дух, какав је свакако уважени професор Чубриловић, много раније чује него 1936. године да се постављао захтјев за рјешење националног питања Црногораца, и то не само од црногорских студената. Не само комунисти већ и многи људи у Црној Гори из разних социјалних структура, антирежимски настројени, отворено су истицали, од средине двадесетих година овог вијека, националну обесправљеност Црногораца. Већ од 1923. године, од надам се нашим историчарима добро познатих расправа у Коминтерни о националном питању у Југославији, почиње да се мијења став КПЈ и о националном питању Црногораца. Промјене су нарочито уочљиве од Четвртог конгреса КПЈ 1928.

године. Од тада у свим документима Партије, нарочито у прогласима, црногорски народ се помиње уз остале народе Југославије. Само књига Десанке Пешић „Југословенски комунисти и национално питање 1919—1935“, објављена 1983, довољно свједочи о томе.

Подсјетићу, на основу поменуте књиге, да је на Четвртој конференцији КПЈ 1934. у Љубљани делегат комуниста Црне Горе Рибаревић, односно Ристо Лекић, тражио да се, приликом усвајања одлуке о оснивању комунистичких партија Хрватске и Словеније, што је и реализовано 1937, „размотри и питање стварања КП Црне Горе“. Без обзира што тај захтјев није тада усвојен, он је од тада био стално присутан у изграђивању и дефинисању политике КПЈ о националном питању у земљи. Ово утолико прије што се и предсједавајући конференције „Мирковић“ сагласио са Лекићевом критиком уједињења Црне Горе са Србијом 1918, које је овај (Лекић) окарактерисао као „фактичну окупацију Црне Горе“.

Нема сумње да је овај захтјев за формирањем КП Црне Горе заснован на одређењу већине тадашњих комуниста Црне Горе, у жељи да Партија оствари већи утицај у масама и да паралише националистичко и свако друго реакционарно дјеловање грађанских партија у Црној Гори. То одређење од тада већина комуниста у Црној Гори је одлучно заступала из убјеђења а не само због пресудног утицаја истакнутих појединаца у партијском руководству, како неки и данас објашњавају наводно вјештачко стварање црногорске нације. Оно се неспорно заснивало на црногорском националном осјећању већине становништва у Црној Гори без обзира на знатно присуство српске традиције, нарочито из периода државе Немањића.

Прихватајући политику КПЈ о националној равноправности народа Југославије, међу њима и црногорског, у предратном периоду, црногорски комунисти су то учинили не само из дисциплине да поштују одлуке и ставове одговарајућих партијских органа већ и из властитог националног осјећања (што не значи да су се и сви осјећали Црногорцима у националном смислу) и таквог осјећања код својих сународника. То значи да нијесу били заведени, да нијесу ишли у маглу и да црногорску нацију нијесу створили партијски прогласи и одлуке, још мање појединци, већ је она резултат дугог историјског процеса развоја црногорског народа.

Врло ми је неугодно да говорим о себи, и у овој и у свакој другој прилици, али кад је дошло до оваквих конфронтација о црногорској националној самобитности, поменућу и свој властити примјер. Од како сам у Подгоричкој гимназији 1939. постао скојевац и био у прилици да улазим дубље у проблеме и процесе историјског развоја, ја се ни прије рата, ни у току рата, ни у читавом послеријатном периоду нијесам осјећао и испољавао у

националном смислу друкчије него као Црногорац. Друго је питање што ме нико није питао за вријеме предратног школовања како ће билежити моју националну припадност у ђачкој евиденцији. Нијесам био спреман да око тога никада правим било какав компромис из разлога прагматичне природе. Но то чврсто одређење ми није сметало да се са поносом осјећам Југословеном као припадником југословенске социјалистичке заједнице и космополитом у смислу афирмације у пракси најпрогресивнијих идеја човјечанства и коришћења правих духовних вриједности на свим просторима без икаквог ограничења.

Ако не постоји црногорска нација данас, како мисли и говори академик Чубриловић, или како наш уважени генерал Милинко Ђуровић, стари комуниста и један од најпознатијих црногорских руководилаца у току НОР-а и социјалистичке револуције, каже да је инерција била пресудна за његово национално изјашњење приликом свих послератних пописа након што се први пут декларисао као Црногорац 1945, што подразумијева такође и дјеловање инерције при националном изјашњавању и код бар једног дијела других првобитно декларисаних Црногораца, откуда се у националном смислу изјашњавају Црногорцима наши сународници у Истри, у Војводини, у Петровом Селу близу Млаве у Србији, у Топлици, на Косову и у другим крајевима земље, а познато је да су се, нпр., преци оних у Истри одселили из Црне Горе прије неколико вјекова, а оних у Петровом Селу и Топлици прије више од сто година. Ваљда на њих нико тамо није вршио притисак да се пишу као Црногорци приликом периодичних пописа становништва. Какав одговор може да да на ово питање друг Чубриловић?

Подсјетио бих друга Ђуровића да је један његов колега генерал, такође веома истакнута личност у НОП-у, народни херој, рођен у околини Лесковца у Србији (дјед му се одселио из Куча), али се од првог пописа па до мог посљедњег виђења са њим прије двије године увијек декларисао као Црногорац, и то не по инерцији већ по властитом осјећању и увјерењу. Мислим да инерција није пресудна нити ће то бити убудуће код знатне већине наших сународника који испољавају црногорско национално осјећање и којима то није, нити ће бити, сметња да буду прави интернационалисти у југословенским и свјетским оквирима, уколико се заиста ради о прогресивним личностима.

Др Драго ЂУПИЋ

1) Хтио бих да кажем другу Шибалићу да ми се његово размишљање о језику дурмиторског поручја јако допало. Истовремено желим да напоменем да је литература о говорима овог подручја релативно богата. Добро су, нпр., обрађени говори Пиве и

Ускока, дијелом и Дробњака. Међутим, још има много посла у испитивању ових говора, особито њихове лексике и синтаксе.

2) Рећи ћу нешто и у вези с Никчевићевим размишљањима о двочланим топонимима у Црној Гори чији је први члан придјев *српски*. Наравно, сваком лингвисти је јасно да таква размишљања не могу имати никакве везе са стварношћу у црногорској топонимији, па и уопште са начином образовања топонима. Размишљања су необична и зато што ни у једном случају немамо акценат који Никчевић помиње. Свуда је *српскѝ* (кратки силазни), а не *српскиѝ* (дуги силазни), како Никчевић каже. Овај придјев он изводи из именице *срп*, наравно — без икакве реалне основе за то. Свакако, тако се у науци не може поступати. Познато је, иначе, да су оруђа јако риједак мотив за именовање, за разлику од биљака и животиња, на основу чијих имена се често образују топоними.

Оваква и слична размишљања Никчевићева су не само необична, него уопште немају везе са лингвистиком. И све ово што смо данас од њега чули не припада лингвистици, то су његове чудне импровизације, са наивним и довољно провидним циљем. Ако би се на лингвистичком скупу тако нешто и могло чути, то би се десило само једанпут, други пут такав аутор не би могао говорити пред лингвистима. (Накнадна напомена: Лингвисти Никчевића и не позивају на своје скупове.)

Др Зоран ЛАКИЋ

Користим право за реплику да дискусију друга Ђура Вујовића, која се односи на интерпретацију четништва у фронту контрареволуције у дискусији мојој и др Душана Живковића. Моје саопштење је било на крају јучерашњег дана. Можда је друг Вујовић био заморен па је нешто пречуо или чуо и оно што није речено у мом саопштењу. Рекао сам да због времена нећу говорити о односу класног и ослободилачког, већ ћу се наслонити на дискусију која чини део реферата др Живковића о контрареволуцији у Југославији. Ја сам објашњавао садржај класног, као мотива народноослободилачког покрета и подстицаја за опредељење народа за народноослободилачки покрет. Др Душан Живковић је нешто раније говорио. Били смо свјежији кад смо га слушали, али исто мислим да је криво схваћен. За разлику од неких гледања у којима се инсистира на јединству контрареволуције, с једне стране, и на хетерогености револуције, с друге стране, др Живковић је јуче тврдио обратно, дакле, да је револуција јединствена, а да је контрареволуција врло хетерогена. У том конгломерату контрареволуције он је уочио разлику у положају усташа и у положају четника. Усташе су и формално и суштински савезници окупатора, они су везали судбину за њега и када је окупатор пао и усташтво је пало. Четници су формално

у антифашистичком блоку преко краља и краљевске владе у Лондону, чија су војска у отаџбини. Суштински и они су сарадници окупатора. Они се труде да свој проокупаторски став објасне класном компонентом, за шта не би могли бити оптуживани, али свој циљ су покушали да остваре уз ослонац на окупатора који је и класни и национални противник народноослободилачког покрета. Зато су починили чин националне издаје и због тога их је историја осудила.

То је наша историографија поодавно рекла, то тврде у својим радовима др Ј. Марјановић, др Б. Петрановић, др В. Глишић и да не наводим више. Тако сам чуо и схватио саопштење др Д. Живковића. Ако је друг Ђуро Вујовић евентуално то пречуо или погрешно чуо, чуди ме да се није присјетио наших радова и наших књига које су објављене и прије неколико година. Иначе, у реферату ја ни једном ријечју нијесам поменуо четнике и четништво.

Милија СТАНИШИЋ

Желим да изразим неслагање са дијелом дискусије др Веселина Ђуретића. Наиме, он је рекао смо сви ми „на исти начин Црногорци“. Међутим, знано је да међу Црногорцима постоје не мале разлике у том погледу. Тако нпр. Ђуретић у својим радовима не признаје црногорску националност све до побједи социјалистичке револуције. Он, у основи, заступа гледишта да је КПЈ прогласила црногорску нацију из политичких разлога (административно). Међутим, догађајна историја показује и потврђује да је црногорска индивидуалност производ дугог историјског процеса, односно посебности и особености друштвено-економског, политичког и културног развоја Црне Горе. Наука управо стоји данас пред задатком да цјеловито и детаљно разјасни особености тог историјског пута. У свом реферату сам изнио научне разлике који оповргавају гледиште да је становништво Црне Горе етнички и историјски српско а да је тек у НОР-у и револуцији постало нацијом. Иначе, слажем се са Ђуретићевим гледиштем — то је, заправо, Лењинов став — да се равноправност међу народима мора заснивати на истинском демократизму.

Др Веселин ЂУРЕТИЋ

Опет понављам да смо сви и Црногорци, и због тога што припадамо савременом друштвено-политичком и државноправном оквиру, и због тога што је то наше завичајно одређење које почива на историјској и државноправној традицији. Али то у истом облику и смислу не важи за све, јер смо и Брђани и Старохерцеговци и Санџаклије и Бокељи и Паштровићи и Зећани, итд.

Не можемо пренебрећи чињеницу да су сви ови дјелови на одређени начин хомогенизирани и око црногорске идеје, али она никако не може потиснути основну српску идеју, јер је ова њен шири оквир, њено културно-историјско биће.

Овакав мој став је и класно и револуционарно заснован, јер је уперен против суженог конституисања; јер захтијева комплементарност, која је у сродству са интернационалистичким одређењем.

Милинко ЂУРОВИЋ

Прије свега, хтио бих рећи да сам укупним радом овог скупа, за ова два дана, веома задовољан, да не кажем и импресиониран. То моје задовољство потиче од оволиког броја научних саопштења на високом научном нивоу, са једне, и од атмосфере толеранције у свим питањима која су расправљана, са друге стране. Није то било лако нити планирати, прикупити, нити овако успјешно организовати, али је још више признања достојан ниво који су досегла научна достигнућа на тлу Црне Горе, колико се напредовало у свим областима друштвених наука, што су показала и ова саопштења, као и аргументованост радова и рјечитост аутора, која се и овдје, нарочито код неких, изразила у саопштењима. Просто да човјек и позавиди на томе. То је прво што сам хтио да кажем.

А друго — нешто о националном питању.

Мене је, као човјека који се бавио практичном политиком, па помало, још од прије рата, и тим питањем, оно увијек занимало. А данас ми улива донекле и страх, или, у најмању руку, недоумице — да ли су његова обрада, а посебно његова примјена, на правим путевима. Из науке знамо да су феуди били уски за нове продуктивне снаге и нове продуктивне односе, којима је било потребно шире тржиште, и да се углавном на тој основи јавила та посебност национална — национална осјећања, национална схватања, национални интереси и, на крају, национална држава.

А како је с тим у социјализму? Нијесам запазио на овом скупу разматрања с тог аспекта — о томе каква је разлика и каква је улога националних осјећања и националних односа у капиталистичком, а каква у социјалистичком друштву. А ми смо учили и тврдили, у предратним условима, да се то веома разликује. Ми смо сматрали, и тако се убјеђивали, да ће у социјализму свако бити ослобођен од националног угњетавања, било у ком правцу, духовном или материјалном, да ће се нација у социјализму оживљавати, пошто ће у условима потпуне равноправности отпасти свака врста подређивања и потчињавања, почев од експлоатације човјека по човјеку.

Међутим, ми смо ту тезу о оживљавању нације у социјализму замијенили тезом о афирмацији нације. Из тога се, из те замјене,

управо из тезе о афирмацији нације, родило надгорњавање у овом правцу. То се јавља чак и у области обраде најновије историје.

Ако погледате, другови, како се данас обрађују народнослободилачка борба и народнослободилачки рат, како се обрађује наша револуција, скоро испада да је сваки крај равномјерно доприносио тој борби. По упрошћеној логици: пошто постоје нације и националне државе, треба завести уравниловку и у обради њихове прошлости, у смислу шта је ко дао и колико.

Ја нијесам, разумије се, за такво поступање. Ја сам за то да се никоме не оспори да истинито изрази оно што је допринио и да аргументовано објасни, ако је мање допринио, зашто је и како је до тога дошло. А ту свакако постоје разлике, јер постоје и узроци за то. И управо њих је важно уочити и објаснити. Не, дакле, да се хвалише онај ко је више допринио, нити да се осјећа инфериорним онај ко је допринио мање, јер су све то одређене историјске околности условиле.

Не можемо, дакле, наш рат, који је био тако неравномјеран чак и на сваком ужем подручју, а камоли на читавом југословенском простору, изједначавати због тога што сви имамо атрибуте државности и атрибуте националности, јер то не одговара историјској истини, и била би то опасна девијација у науци. А девијација не би смело бити ни у овој науци, јер свако искуство из историје има своју примјену.

Ствар је, наравно, мудрости људи како ће користити то искуство, али је смисао сваке науке у првом реду да користи друштву и да буде општа поука, а посебно поука онима који руководе друштвом. Чини ми се, међутим, да се понекад не односимо тако према науци. Штавише, као што је Ичевић рекао, ако неко не припада некој националној јединици, ако нема одговарајућа национална осјећања и ако не испољава то видно, онда се не зна гдје је он, каква је судбина његовог положаја. А када томе додамо и стварне разлике у материјалним могућностима тих националних организама и разлоге који се злоупотребљавају, онда настају тешке последице.

Социјализам је обећавао, па смо га због тога и подржавали, да ће положај човјека у новом друштву — у моралном, материјалном и сваком другом погледу — зависити од тога колико он вриједи. Имале су се, дакле, у виду личне способности, физичке, духовне, стручне, и тврдило се да ће судбина човјека и ниво његовог живљења бити регулисани управо тим категоријама, а не његовом припадношћу јачој или слабијој економској цјелини или националности или државности. Кад ово говорим, имам конкретну у виду кадровска питања, питања запошљавања, инвестиција, издаваштва и друге области дјелатности у којима постоји у најмању руку, једна опромна неједнакост, неједнаке могућности по тери-

торијала, у републичким и националним оквирима. Чак се иде и даље, па они који су нацио-творци или државо-творци добијају којекакве и велике привилегије. Они одлучују шта ће се штампати и како ће се штампати, толеришу извртање чињеница, прављење неких теза о националном питању, а и о другим питањима поријекла људи, тако да се и публицистика у великој мјери користи њима, дајући на тај начин подршку онима који управљају републиком. У таквим условима наука апсолутно трпи тешке ударе. Било је тога често и на тлу Црне Горе, а то не нуди социјалистичке односе у друштву, него обрнуто — то их спречава.

Ако све то имамо у виду, онда се намеће закључак да је национално питање веома значајно и да је нужно да га проучимо. Али не да се толико „трошимо“ на томе, него да научне институције — Црногорска академија наука, Историјски институти и друге — истраже проблем, дођу до резултата и заузму став, да кажу докле се стигло у националном питању, какви су ставови данас, како је у пракси. Па да то буде општи, друштвени фонд знања, доступан сваком. А онога који хоће нешто више од тога, нешто сопствено, не спречавати, не етикетирати, али нека то на свој трошак чини. У том смислу би национално питање требало обрађивати. То би, по мом мишљењу, био исправан став у том питању. У пракси се, међутим, по нешто једнострано форсира, помаже, подупире, гура у штампу, у пропаганду, често и оно што штрчи, што одудара.

Овдје се стално поставља питање — јесмо ли ми поријеклом Срби. Што се лично мене тиче, ја се осјећам тако, да сам тог поријекла, да сам Србин.

Не оспоравам никоме, нека се осјећа друкчије, нека буде другачијег поријекла, али нека ни мени то право не оспорава.

Ја имам такво национално опредјељење, боље речено: такво осјећање у односу на своју народносну припадност. Пишем се Црногорац, просто законом инерције, а рекох, осјећам се Србином. Но, превасходно, осјећам се Југословеном, интернационалистом, борцем за социјализам. А ако се ја истински борим за социјализам, онда то не може сметати ни једној нацији да иде путем свога опредјељења.

Према томе, по мом мишљењу, националном питању треба прилазити тако да нико никог не присиљава и злоупотребљава. Свако има право на сопствено национално осјећање. Или право да га чак и нема, и то је право човјека. — На жалост, пракса показује друго: што је више искривљивања и одступања од социјалистичких односа у свим сферама живота — то више бујају разни „национални интереси“, а у ствари национална трвења.

Из свега овога произлази закључак — а управо сам се и јавио за ријеч ради тога да то истакнем: Што више будемо успијевали у правим социјалистичким односима то ће мање бити про-

стора за национална трвења, национална гложења и националне злоупотребе. Према томе, претнимо да што прије успоставимо истинске социјалистичке односе и у материјалној и у духовној сфери, јер ћемо тако најбрже одстранити шовинистичке појаве које узимају све опасније размјере и све више трују односе у југословенском друштву.

